Bhima Shaikshanik Nyas's

Subhashanna Kul College of Education

Madhukarnagar - Patas, Tal. Daund, Dist. Pune - 412 219.

Roll No. / Exam No. (in Fig.) 56.

Roll No. / Exam No. (in words) fifty six

Supervisors Sign.

Day & Date [illegible] Examination Ed

Subject — Section —

Paper No. (201) शालेय शिक्षणाची संघटना आणि व्यवस्थापन Medium of Answer Marathi

Main Ans. Book + No. of Suppliment = Total

Question No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Total	Sign.
Obtained Mark	12	12	12	11	13		Sixty				60 / 80	[illegible]

Q.1 = 12

(Write down from here.)

(1) व्यवस्थापन म्हणजे काय? व्यवस्थापनाची कार्ये लिहा. व्यवस्थापन विषयी हेन्री फेयॉल यांची उपपत्ती सविस्तर लिहा.

उत्तर:- **व्यवस्थापन :-** "शैक्षणिक संघटनांद्वारे किंवा संस्थांद्वारे शिक्षण क्षेत्रासंबंधी व्यवस्थापनात्मक दृष्टीने केले जाणारे कार्य म्हणजे शैक्षणिक व्यवस्थापन होय."

शैक्षणिक व्यवस्थापन ही एक संकल्पना एका घटनासंदर्भात नसून त्यामध्ये आर्थिक, राजकीय, वैज्ञानिक आणि समाजशास्त्रीय घटकांचा समावेश होतो. या क्षेत्रांच्या संघटीत कार्याद्वारे शैक्षणिक व्यवस्थापन केले जाते. शैक्षणिक व्यवस्थापनामध्ये शैक्षणिक कार्यक्रमांतर्गत घडणाऱ्या सर्व क्रिया दर्शविल्या जातात. शैक्षणिक व्यवस्थापन हे शिक्षण क्षेत्रात नियोजन, कार्य, प्रशासकीय कार्य, आणि अनुदेशन कार्याद्वारे न करता अध्यापनशास्त्रीय दृष्टिकोनाद्वारे केले जाते.

व्याख्या :- (1) जॉर्ज आर. टेरी :- "शैक्षणिक व्यवस्थापन ही सुस्पष्ट प्रक्रिया आहे. त्यामध्ये मानवी व आर साधनांचा वापर करून नियोजन, संघटन,

सूचना व मित्रिणांद्वारे नोकरीत आणि अशा शैक्षणिक उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याचे काम केले जाते."

शैक्षणिक व्यवस्थापनाची कार्ये :-

(1) नियोजन (Planning) :-

एखादे कार्य कसे करावे हे अगोदरच ठरविण्याच्या प्रक्रियेला नियोजन असे म्हणतात. नियोजनामध्ये उद्दिष्टे, धोरणे, कार्यक्रम, पद्धत व किती उद्दिष्टे साध्य करायची इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. अर्थात नियोजन म्हणजे "दूरदृष्टी ठेवून भविष्याचा वेध घेणे."

(2) संघटन (Organisation) :-

कोणत्याही व्यवसायात कोणते काम कोणी करायचे? व्यवसायाचे उद्दिष्ट दाकतीत प्रयत्नांनी जास्तीत जास्त प्रमाणात साध्य कसे करायचे? इत्यादी बाबी संघटनेत निश्चित केल्या जातात.

(3) समन्वय (Co-ordination) :-

समन्वय याचा अर्थ विविध व्यक्तींची कामे एकमेकांना पूरक किंवा सहकार्यात्मक पद्धतीने केली जातात की नाही हे पाहणे. त्यासाठी आवश्यक असणारे सामंजस्य संस्थेतील कर्मचाऱ्यांमध्ये निर्माण करणे.

(4) संप्रेषण (Communication) :-

"दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त व्यक्तींमध्ये प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष होणारी वस्तुस्थिती कल्पना, मते व भावना यांची देवाण - घेवाण म्हणजे संप्रेषण होय." संप्रेषणामध्ये बोलणे, ऐकणे व जाणणे या निरंतर प्रक्रियांचा समावेश होतो.

(5) नियंत्रण (Control) :-

केलेल्या कामांमध्ये आवश्यकता असल्यास सुधारात्मक उपाय योजना करण्याच्या प्रक्रियेला नियंत्रण असे म्हणतात. शालेय व्यवस्थापनात नियंत्रण आवश्यक असते.

* हेन्री फेयॉल यांचा व्यवस्थापनविषयक सिद्धांत :-

1860 मध्ये फेयॉल यांनी एका खाण कंपनीत अभियंता म्हणून कार्यास सुरुवात केली. 1888 मध्ये फेयॉल त्या कंपनीचे व्यवस्थापकीय संचालक झाले. त्यावेळी कंपनी डबघाईला आली होती. त्यानंतर त्यांनी वेगवेगळ्या व्यवस्थापकीय सुधारणा करून कंपनीची आर्थिक प्रगती केली. फेयॉलने संपूर्ण व्यवसायाचे व्यवस्थापन कसे करता येईल यासंबंधी आपले विचार मांडले. फेयॉलनी मांडलेले विचार उच्च व्यवस्थापनाशी संबंधित आहेत. व्यवस्थापन हे सार्वत्रिक असून व्यवसायाच्या वेगवेगळ्या स्तरावर व्यवस्थापन करावे लागते. फेयॉल यांनी मांडलेले व्यवस्थापनासंबंधीचे विचार हे 'प्रशासकीय व्यवस्थापन' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. हेन्री फेयॉल यांचे योगदान पुढील प्रमाणे :-

व्यवसाय क्रियांचे वर्गीकरण :-

1. तांत्रिक क्रिया :- उत्पादन व निर्मिती संबंधीचे कार्य
2. व्यापार विषयक क्रिया :- खरेदी, विक्री इ. चे कार्य
3. आर्थिक क्रिया :- भांडवल विषयक कार्ये.
4. सुरक्षिततेच्या क्रिया :- कामगार व मालमत्ता संरक्षणविषयक कार्य.
5. हिशोबविषयक क्रिया :- जमा-खर्च, ताळेबंद इ. कार्ये.
6. व्यवस्थापकीय क्रिया :- नियोजन, संघटन, मार्गदर्शन, नियंत्रण इत्यादी कार्ये.

प्र :- २] सेवापूर्व प्रशिक्षण म्हणजे काय? सेवापूर्व प्रशिक्षणाची आवश्यकता, फायदे व मर्यादा स्पष्ट करा.

उत्तर :-

परीस्थितीत समाजाच्या बदलाचा शिक्षक - प्रशिक्षणाला एक वेगळे महत्व प्राप्त झाले आहे. शिक्षकाला अध्यापनकार्य सुरु करण्याच्या अगोदर शिक्षण प्रक्रियांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. कारण त्याशिवाय त्याचे अध्यापनाचे कार्य कुशल, प्रभावशाली ठरणार नाही, जर ते अध्यापन प्रभावशाली नसेल तर विद्यार्थ्यांना समजणार नाही, असे अनाकलनीय अध्यापन असेल तर अध्यापन-च्या कार्याचे उपयोग होत नाहि. म्हणून अध्यापनाचे कार्य प्रशिक्षित शिक्षकांकडून होणे आवश्यक असते.

अर्थ :-

" अध्यापन कार्य सुरु करण्याच्या अगोदर शिक्षकांना जे शिक्षण दिले जाते त्याला सेवापूर्व शिक्षक - शिक्षण असे म्हणतात."

* महत्व / आवश्यकता :-

१] आत्मविश्वास निर्माण करणे :-

शिक्षक - शिक्षणातील प्रशिक्षणार्थी हा भावी शिक्षक असतो. त्याला अनेक पिढ्या घडवायच्या असतात. अशा शिक्षकामध्ये अध्ययन - अध्यापनाविषयी आत्मविश्वास असला पाहिजे. त्याचे आचेवर प्रभुत्व असणे आवश्यक असते. हा आत्मविश्वास शिक्षकांना शिक्षणातून मिळत असतो.

२] अध्यापन विषयाची माहिती :-

प्रशिक्षणापासून अध्यापन विषयाची माहिती शिक्षकाला मिळत असते. कोणता विषय कोणत्या पद्धतीने शिकवला पाहिजे, त्यासाठी आवश्यक शैक्षणिक साहित्य कोणते वापरले पाहिजे, पूरक उदाहरणे कोणती दिली पाहिजेत इ. विषयांची माहिती शिक्षकाला प्रशिक्षणातून होत असते.

3) **मनोवैज्ञानिक ज्ञान देणे :-**

शिक्षक - शिक्षणातून प्रशिक्षणार्थीला विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेचा व त्यांच्या वर्तनाचा अचूक अंदाज घेता येण्यासाठी शैक्षणिक मानसशास्त्राचे ज्ञान दिले पाहिजे. यामुळे विद्यार्थी गैरहजर का राहतो? विद्यार्थ्यांना काही विषयात कमी गुण का मिळतात? किंवा विद्यार्थी वर्गात तास चालू असताना खोडसाळपणाचे वर्तन का करतात? हे समजते व त्यावर उपाय योजना करता येणे शक्य होते.

4) **शिक्षणाच्या उद्देशाची माहिती :-**

शिक्षक - प्रशिक्षणातून प्रशिक्षणार्थीला शिक्षणाचे उद्देश कोणकोणते आहेत? ते उद्देश अध्ययन अध्यापनामधून कसे साध्य करता येतील? या विषयीचे प्रशिक्षण दिले जाते. त्यामुळे शिक्षणाचे उद्देश विद्यार्थ्यांमध्ये बिंबवता येणे सहज शक्य होते.

5) **अध्ययन - अध्यापन प्रक्रियेची माहिती :-**

सेवापूर्व शिक्षक - प्रशिक्षणातून शिक्षकाला अध्ययन - अध्यापन प्रक्रियेची माहिती होते. एखाद्या विषयाचे अध्यापन कसे करायचे, त्यासाठी आवश्यक असणारे संदर्भ ग्रंथ वाचन करून जास्तीत जास्त ज्ञान विद्यार्थ्यांना कसे देता येईल शैक्षणिक साहित्य कोणते व कसे वापरता येईल इ. विषयी माहिती प्रशिक्षण काळात शिक्षकाला देता येते.

6) **विषय रोचक आणि सोपा बनविण्याचे ज्ञान :-**

सेवापूर्व प्रशिक्षण कालावधीमध्ये शिक्षकाला ज्या विषयाचे अध्ययन - अध्यापन करायचे करावयाचे आहे तो विषय मनोरंजक - रोचक सोपा कसा बनवता येईल, विद्यार्थ्यांना आकलन होईल तेवढा सोपा व सुलभ कसा बनवता येईल इ. ज्ञान शिक्षकाला होत असते. यामुळे अध्ययन अध्यापन मनोरंजक व प्रभावी होते.

* **फायदे :-**

① शैक्षणिक अभ्यासाला उद्देशपूर्ण स्वरूप बनवता येते.

② प्रशिक्षण कालावधीमध्ये नावीन्य व्यावहारिक आणि प्रगतिशील अभ्यासक्रमावर भर देता येतो.

(४) शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये सुधारणा करता येते.
(५) प्रशिक्षण संस्थांमधून प्रशिक्षणार्थींना संशोधनासाठी संधी मिळते.
(६) सेवापूर्व प्रशिक्षण राबविताना शिक्षकाचा गुणात्मक दर्जा, बौद्धिक दर्जा वाढण्यास मदत होते.

मर्यादा :

(1) कुवत किंवा रुची यांचे परीक्षण होत नाही :- सेवापूर्व शिक्षणासाठी येणाऱ्या प्रशिक्षणार्थींना अध्यापक व्यवसायाची किती आवड आहे, त्यांची बौद्धिक पातळी किती आहे याचे परीक्षण होत नाही.

(2) शालेय जीवन आणि प्रशिक्षण यात फारकत :- शालेय दैनंदिन जीवन, वेळापत्रक आणि प्रत्यक्ष प्रशिक्षण वेगळे आहे. त्यामध्ये कुठे ताळमेळ बसत नाही. प्रशिक्षणामध्ये अध्ययन अध्यापन आणि त्याचे प्रकार, शिक्षणाचे उद्देश इ. बाबींवर भर दिला जातो.

(3) परंपरागत अभ्यासपूरक कार्यक्रम :- प्रशिक्षण कालावधीमध्ये अभ्यासक्रमपूरक कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. परंतु हे कार्यक्रम परंपरागत स्वरूपाचे असतात. त्या कार्यक्रमासाठी जास्त खर्च होणार नाही असेच कार्यक्रम घेतले जातात.

(4) सैद्धांतिक भागावर भर :- सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षण कालावधीमध्ये प्रात्यक्षिक भागापेक्षा सैद्धांतिक भागावर अधिक भर दिला जातो.

(5) मर्यादित शिक्षण विस्तार :- सेवापूर्व प्रशिक्षण संस्थांचा शिक्षण विस्तार हा मर्यादित स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे या क्षेत्रात कार्यकर्त्यांची संख्या कमी आहे.

प्र.३) माध्यमिक स्तरावरील गळती व स्थगनाच्या समस्येची कारणे कोणती? त्या समस्या दूर करण्याचे उपाय सुचवा.

उत्तर :- माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रश्न समस्यांपैकी गळती व स्थगन या दोन मुख्य समस्या आहेत. यांच्या व्याख्या व कारणे उपायांची चर्चा करणे योग्य ठरेल.

गळती :- प्राथमिक शिक्षणाप्रमाणेच माध्यमिक स्तरावर देखील गळती ही एक प्रमुख समस्या आहे. कारण पालक शिक्षणावर होणारा खर्च व मनुष्य बळ वाया जर मुलाने शाळा मध्येच सोडली तर वाया जाते. पैशाचा आणि मानवी शक्तीचा अपव्यय आपोआपच होईल.

व्याख्या :-
(१) हरटॉग समिती (1929) :- "प्राथमिक शाळेत दाखल झाल्यानंतर विद्यार्थ्याने कायमस्वरूपी साक्षरता प्राप्त करण्यापूर्वीच शाळा सोडणे यालाच अपव्यय किंवा गळती असे म्हणतात."
(२) "S.S.C. परीक्षा देण्यापूर्वी किंवा त्या अगोदरच्या वर्गामध्ये विद्यार्थ्यांनी शाळा सोडणे म्हणजे गळती होय."

गळतीची कारणे :-
(१) सामाजिक कारणे :- भारतीय समाजात असणारे अज्ञान, अंधश्रद्धा, रूढीप्रियता, पारंपरिक विचार, पालकांच्या मनात मुलींच्या शिक्षणाबद्दलची उदासीनता, स्त्रीशिक्षणाविषयी असणारा [illegible], ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये महिला शिक्षिकांची कमतरता, इत्यादी.

(२) आर्थिक कारणे :- आपला देश कृषिप्रधान आहे. बहुसंख्य लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. शेती व्यवसायातून मिळणारे आर्थिक उत्पन्न हे तुटपुंजे असते. म्हणून पालकांना माध्यमिक शिक्षणावर खर्च करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे [illegible] मुले घरीच राहतात किंवा आवड पूर्ण न झाल्याने शाळा सोडतात.

(३) परिस्थितीजन्य कारणे :- मुलींच्या लग्नाचा विचार करता शाळा जवळपास असणे आवश्यक असते. परंतु शाळा घरापासून दूर असते. डोंगराळ भागात

तर शाळा गावापासून जास्त दूर असते. त्यामुळे डोंगराळ भागात राहणाऱ्या मुलांना पालकांच्या शाळेत जाणे फार त्रासदायक होते.

(5) विद्यार्थीविषयक कारणे :-
गरीबीमुळे अनेक मुलांना पोषक अन्न मिळत नाही. पाडयामधील त्या मुलांना आपली भूक भागविण्यासाठी काम करावे लागते. अशा मुलांचे आकुंचन वर्गात लक्ष लागत नाही.

उपाययोजना :

(1) शालेय साहित्याचे मोफत वाटप :- अनेक विद्यार्थ्यांचे आई-वडील गरीब असतात. त्यांना प्राथमिक शिक्षणापर खर्च करणे शक्य नसते. म्हणून शालेय साहित्याचे वाटप शासनाने करावे.

(2) मुलींसाठी विविध योजनांची आखणी :-
शाळेच्या गळती मध्ये मुलांपेक्षा मुलींची संख्या जास्त असते. ही संख्या कमी करण्यासाठी विविध योजनांची आखणी करावी.
उदा. - सावित्रीबाई फुले दत्तक योजना, मुलींना शिष्यवृत्ती.

(3) पालकांचे उद्बोधन करावे :-
पालकांनी आपल्या मुला-मुलींना समान मानावे. दोघांच्याही शिक्षणाचा विचार करावा. मुलींच्या शैक्षणिक खर्चाची जबाबदारी स्वीकारावी.

(4) शालेय परिसराचे आकर्षण :-
शाळेच्या परिसरामध्ये शाळेची इमारत, क्रिडांगण, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, स्वच्छतागृहे, या सुविधा शाळेमध्ये असणे आवश्यक आहे.

* स्थगन :-

स्थगन या संकल्पनेला मराठी मध्ये स्थगिती, अनुत्तीर्ण, नापास, गतिशून्यता असे अनेक पर्यायी शब्द आहेत. स्थगितीला इंग्रजी भाषेत stagnation असे म्हणतात. जेव्हा विद्यार्थी एकाच इयत्तेत एकापेक्षा जास्त वर्षे राहतात त्याला 'स्थगिती' असे म्हणतात.

व्याख्या :- "एकाच इयत्तेमध्ये एकापेक्षा अधिक वर्षे रहावे लागणे म्हणजे स्थगन होय."

* गळतीची कारणे :-

1. ज्या कुटुंबात शैक्षणिक वातावरण नसते अशा कुटुंबातील मुले सुविधाअभावी नापास होऊन त्याच वर्गात राहतात.
2. गरिबी, उदासीनता, कौटुंबिक अडचणींमुळे अनेक मुले गैरहजर राहतात.
3. शाळेतील अध्यापक - अध्ययनाचे कार्य हे परंपरागत पध्दतीने करतात.
4. बहुतांश शाळेमध्ये इमारत, क्रीडांगण, प्रयोगशाळा, वर्गखोल्या, स्वच्छतागृह या भौतिक गोष्टी पुरेशा नसतात.

उपाययोजना :-

(1) पालकांचे प्रबोधन :- पालकांचे शिक्षणविषयक प्रबोधन करावे. शिक्षणामध्ये पालकांनी स्त्री-पुरुष विषमता करू नये.

(2) शैक्षणिक सवलती :- काही विद्यार्थ्यांची शालेय साहित्यासाठी व शैक्षणिक शुल्क भरण्याची ऐपत नसते. अशा मुलांना शासनातर्फे शिष्यवृत्ती, शैक्षणिक सवलती द्याव्यात.

(3) दर्जेदार शिक्षण :- अनेक शाळांमध्ये शिक्षक प्रशिक्षित व अनुभवी नसतात असे अप्रशिक्षित व विनाअनुभवी शिक्षक प्रभावी व दर्जेदार अध्यापन करू शकत नाहीत.

(4) द्विशिक्षकी शाळा :- एक शिक्षकी शाळांमध्ये अनुभवी, प्रशिक्षित व अध्यापनात शिक्षकांची नेमणूक करावी आणि एक शिक्षकी शाळांचे रूपांतर द्विशिक्षकी शाळांमध्ये करावे.

* त्यामुळे गळतीचे प्रमाण आटोक्यात येईल.

प्र-4] महाराष्ट्र राज्यातील शैक्षणिक प्रशासनाचा आराखडा लिहा. शिक्षण संचालकाची कामे कोणती ?

उत्तर :- 1947 साली ब्रिटिशांकडून भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील धुरा आणि शिकलेल्या मंडळींनी भारतीय राज्यघटना तयार करण्यासाठी समिती नेमली. राज्यघटनेचा स्वीकार 26 जाने. 1950 रोजी भारताने केला. या घटनेनुसार शिक्षणाची जबाबदारी त्या-त्या राज्यावर सोपविली. या जबाबदारीचा भार पाडण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने मंत्रालयापासून ते विभागीय पातळीपर्यंत एक प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण केली.

राज्यस्तरीय शैक्षणिक प्रशासनाची संरचना :-

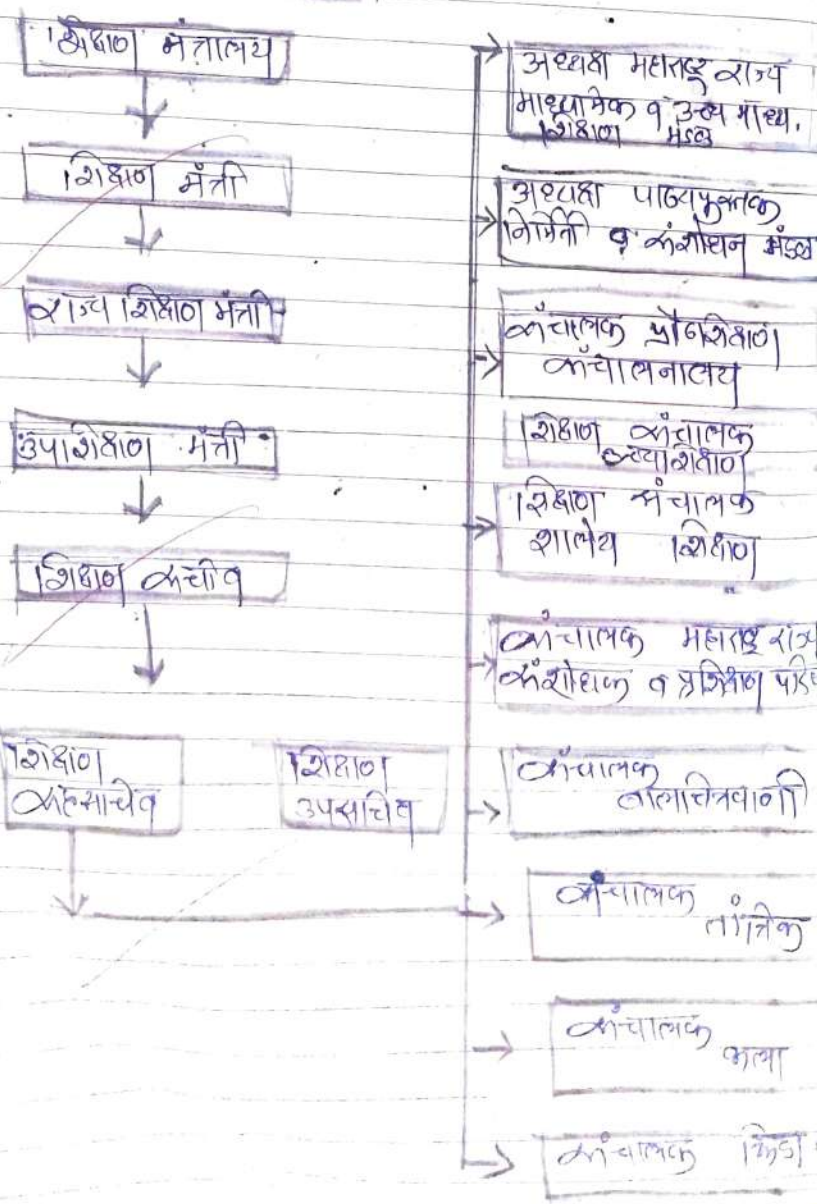

शिक्षण संचालनालय

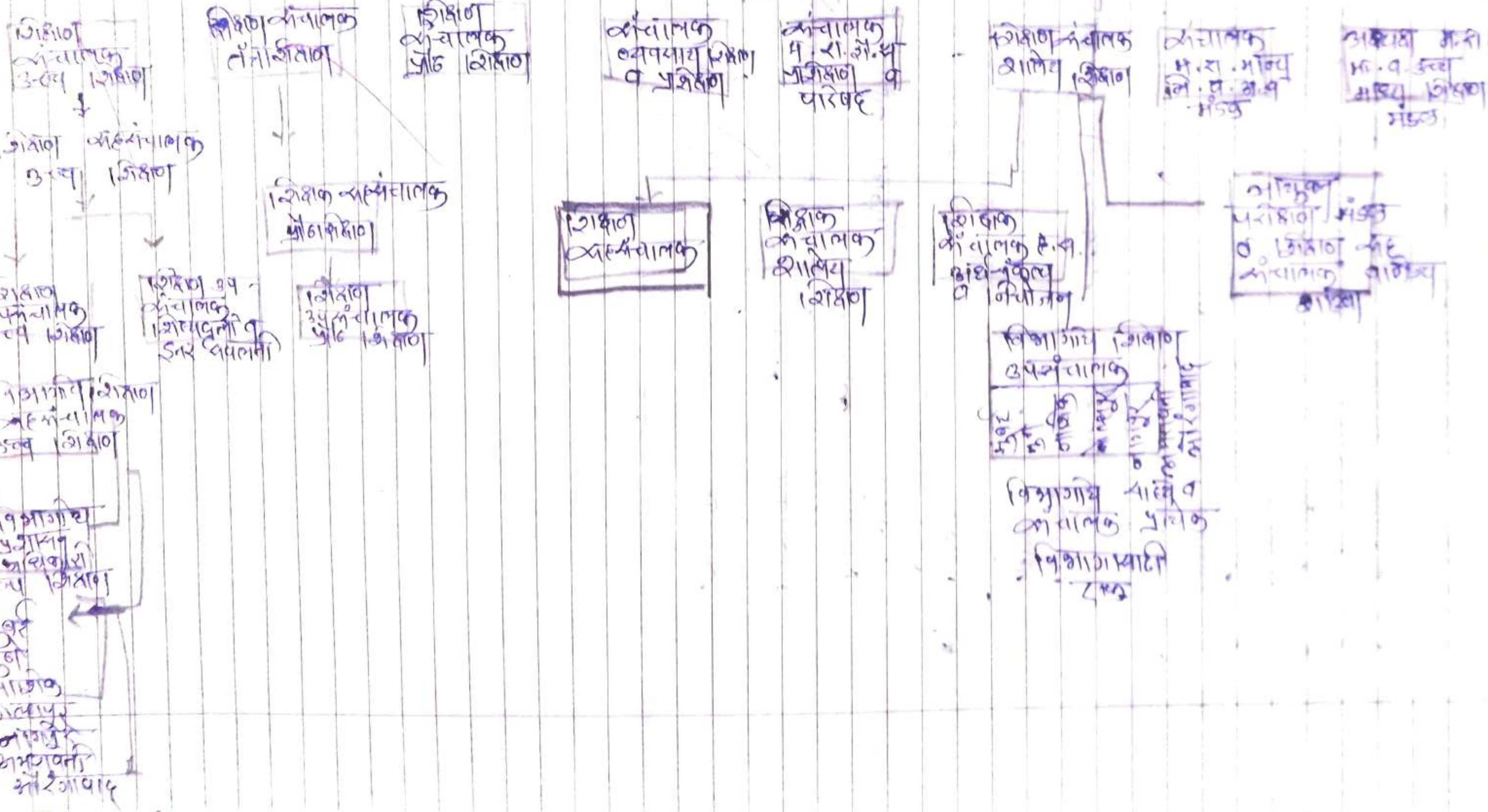

शिक्षण संचालक उच्च शिक्षण
शिक्षण सहसंचालक उच्च शिक्षण
शिक्षण संचालक तंत्रशिक्षण
शिक्षण संचालक प्रौढ शिक्षण
संचालक व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण
संचालक म. रा. शै. सं. प्रशिक्षण व परिषद
शिक्षण संचालक शालेय शिक्षण
अध्यक्ष म. रा. मा. व उच्च माध्य. शिक्षण मंडळ
शिक्षक सहसंचालक प्रौढशिक्षण
शिक्षण उप संचालक शिष्यवृत्ती व इतर सवलती
शिक्षण उपसंचालक प्रौढ शिक्षण
शिक्षण सहसंचालक
शिक्षक संचालक शालेय शिक्षण
आयुक्त परीक्षा मंडळ व शिक्षण सह संचालक परीक्षा
विभागीय शिक्षण उपसंचालक
विभागीय सहसंचालक प्रत्येक विभागासाठी एक
विभागीय शिक्षण सहसंचालक उच्च शिक्षण
पुणे
नागपूर
अमरावती
औरंगाबाद

शिक्षण संचालकांची कार्ये :-

1. शैक्षणिक गुणवत्तेवर विचार करणे.
2. राज्यशासनाला शिक्षणविषयक सल्ला देणे.
3. शासकीय शैक्षणिक संस्थांचा कारभार पाहणे.
4. नवीन शैक्षणिक संस्था स्थापन करून त्यांचा कारभार पाहणे.
5. राज्यातील गरजेनुसार दर्जेदार शिक्षणाचा विकास करणे.
6. अंदाजपत्रकातील तरतुदीनुसार पैशांचा विनियोग करणे.
7. खाजगी शैक्षणिक संस्थांचे निरिक्षण, पर्यवेक्षण व नियंत्रण करणे.
8. शिक्षणविषयक कायदे करण्याबाबत विधिमंडळाला मदत करणे.
9. शैक्षणिक धोरण व योजना यांची अंमलबजावणी करणे.
10. अंमलबजावणी केलेल्या सर्व कामाचे मूल्यमापन करणे इ.

अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील शिक्षणाची संरचना तयार केली आहे.

Q.5 — 13

प्र.5] अ] शत्रुसंधी (SWOT) संकल्पना उदाहरण स्पष्ट करा.

उत्तर :- ज्ञानाचा स्फोट झाला आहे. मानवी जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राच्या कामाचे व्यवस्थापन करणे आवश्यक झाले आहे. कोणत्याही उद्योग व्यवसायात व्यवसायाचे व्यवस्थापन संघटन आणि मनुष्यबळ नियोजनाला असाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये चांगल्या गुणांचा समावेश असतो. तसेच काही उणीवा देखील असतात ही उणीवा दूर करण्यासाठी व्यवस्थापन शास्त्रात SWOT Analysis चा वापर केला गेला. इ.स. 1960 नंतर ही संकल्पना रूढ झाली.

अर्थ :- प्रत्येक व्यक्ती किंवा संस्थेने आपली बलस्थाने ओळखून आपल्यातील उणीवांचा शोध घेऊन त्या कमी करण्याचा प्रयत्न करणे आपल्या शक्ती स्थानांची व्याप्ती वाढविणे. उपलब्ध संधी निवडताना संभाव्य धोक्यांचा विचार करून संधीचा फायदा करून घेणे म्हणजे SWOT Analysis होय.

S = Strength - संस्थेची बलस्थाने समजणे.
W = Weakness - समस्या व उणीवांची जाणीव होणे
O = Opportunity - संधीची जाणीव निर्माण होणे
T = Threats - संभाव्य धोके समजणे.

उदा. :- **बलस्थाने** (Strength) : मालक - कामगार आर्थिक - सामर्थ्य सहभाग.

Weakness (कमकुवतपणा) : [illegible]
औद्योगिक [illegible] अभाव.

संधी (Opportunity) : [illegible]

धोके Threats : [illegible]

[illegible]

(ब) जास्त विद्यार्थीसंख्या असलेल्या वर्गाच्या समस्या कोणत्या ?

उत्तर :- ① शिस्तविषयी समस्या :- वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या जास्त असल्याने शिक्षकांना सर्व विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देणे शक्य होत नाही. त्यामुळे वर्गातील काही विद्यार्थी वारंवार गोंधळ करतात. यामुळे शिस्त प्रस्थापित करणे कठीण जाते.

② बैठक व्यवस्थेत असुविधा :- एकाच वर्गात बाकावर तीन तीन विद्यार्थ्यांची बैठक व्यवस्था करावी लागते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना लिहिणे, वाचणे या अध्ययन क्रिया मोकळेपणाने करण्यात अडचणी निर्माण होतात.

③ शिक्षकांना अध्यापन करताना येणाऱ्या समस्या :- जास्त विद्यार्थी संख्येच्या वर्गात अध्यापन करताना शिक्षकांना विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. वैयक्तिक मार्गदर्शनास पुरेसा वेळ मिळत नाही. शिक्षक अध्यापनाकडे लक्ष केंद्रित करू शकत नाही.

④ विद्यार्थ्यांच्या समस्या :- मोठ्या वर्गसंख्येमुळे शिक्षक-विद्यार्थी आंतरक्रिया प्रभावीपणे साध्य करता येत नाही. जास्त विद्यार्थी संख्येमुळे संगणक, प्रयोग साहित्य, कार्यानुभव साहित्य आणि इतर अध्ययन साहित्य सर्व विद्यार्थ्यांना पुरवणे शक्य होत नाही.

⑤ मार्गदर्शन, समुपदेशन आणि मूल्यमापनातील समस्या :- जास्त विद्यार्थी संख्येमुळे वर्गामध्ये वैयक्तिक मार्गदर्शन व समुपदेशन करता येत नाही. त्यामुळे सर्व विद्यार्थ्यांच्या समस्यांचे निराकरण करणे शक्य होत नाही.

प्र. शाळेत सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन करण्याची गरज व महत्व कोणते ?

उत्तर :

(1) **शारीरिक विकास होण्यासाठी :-** विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शक्तीचा विकास अशा उपक्रमामुळे होतो. प्रत्येक प्रकारच्या शारीरिक, भौतिक क्रिया शरीरासाठी आवश्यक असतात. खेळ, क्रिडा, शारीरिक व्यायाम, यांच्या माध्यमातून शरीराचा विकास होतो.

(2) **मानसिक विकासाच्या दृष्टीने महत्व :-** सह-शालेय उपक्रमांद्वारे प्रेरणेची अभिव्यक्ती होते. या प्रेरणांना जर योग्य वाट मिळाली नाही तर ते उपद्रवांचे कारण बनते. प्रत्येक विद्यार्थी आभिरुचीनुसार कार्यक्रम निवडू शकतात.

(3) **नैतिक महत्व :-** अशा कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना समूहापुढे आज्ञा-पालनाची सवय लागते. सत्य, प्रेम, अहिंसा आणि न्यायाची भावना यांद्वारे निर्माण होते.

(4) **साहित्यिक महत्व :-** सहशालेय उपक्रमांचे साहित्यिक महत्व हे सौंदर्यिक आणि प्रयोगात्मक अशा दोन्ही दृष्टिकोनातून आहे. प्रत्येक विषयाची पूर्तता प्रयोगात्मक कार्याद्वारे करण्याची आवश्यकता असते.

(5) **नागरिकत्व विकासासाठी आवश्यक :-** स्वयंशासन विविध कार्यक्रमांचे संघटन, विविध महोत्सवांचे आयोजन यांद्वारे नागरिकत्व विकासाचे अनुभव देऊन लोकशाहीतील महत्व समजावून सांगितले जाते.

(6) **सांस्कृतिक महत्व :-** विविध सहशालेय उपक्रम हे सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून महत्वाचे आहेत. नाटक, नृत्यविधान, लोकनृत्य, लोकसंगीत, कविता, धार्मिक उत्सव इ. चे महत्व समजते.

(7) **मनोरंजकपूरक महत्व :-** सहशालेय कार्यक्रम पार पाडल्याने शाळेतील फुरसतीच्या वेळेचा उपयोग होतो. बौद्धिक व नैतिक स्वास्थ्य, संतोषित मनोरंजनाच्या उपयोग होऊ शकतो.

उत्तर ड) राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषदेची रचना
राष्ट्रीय शिक्षक शिक्ष
परिषद ही १९७३ पासुन केंद्र आणि राज्य
शासनाला शिक्षक शिक्षणाच्या संदर्भात सर्व
बाबींवरती सल्ला देण्याचे काम करी
हि संस्था म्हणजे N.C.E.R.T च्या शि
विभागाचे सचिवालय होते..

रचना :-

N.C.T.E. चे अध्यक्ष के
मानव संसाधन विकास मंत्री असतात.
केंद्रीय मानव संसाधन विकास राज्यमंत्री
उपाध्यक्ष असतात. N.C.E.R.T. चे संचाल
त्याचे सचिव असतात. प्रत्येक घटक
शिक्षण खात्याचा एक प्रतिनिधी, विद्यापीठ अ
आयोग, तांत्रिक शिक्षण मंडळ, N.C.E.R
केंद्रीय शिक्षण सचिव इ.चा प्रत्येकी एक
निधी. राष्ट्रपती निर्देशीत १२ सभासद असे
राष्ट्रीय शिक्षण परिषदेचे सदस्य असत
या परिषदेच्या : सर्वसाधारण समिती, त्याल
समिती. व विद्या व्यवहार समिती या तीन
समित्या आहेत. देशातील सर्वदूर अध्या
शिक्षणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी चार विभा
शिक्षक शिक्षण परिषदांची स्थापना
करण्यात आली आहे. मुख्यालय दिल
येथे आहे. बेंगलोर, भोपाळ, भुवनेश्वर
जयपूर हे चार प्रादेशिक समिती आहे.

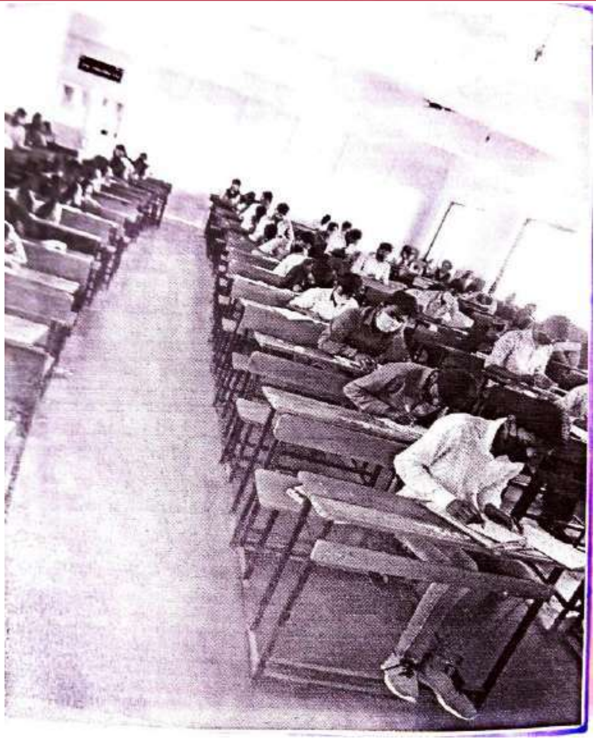

PRINCIPAL
SUBHASHANNA KUL COLLEGE OF EDUCATION
MADHUKARNAGAR-PATAS,
TAL DAUND DIST PUNE

Bhima Shaikshanik Nyas's

Subhashanna Kul College of Education

Madhukarnagar - Patas, Tal. Daund, Dist. Pune - 412 219.

Roll No. / Exam No. (in Fig.) 56

Roll No. / Exam No. (in words) Fifty six

Supervisors Sign. 9/04/2022

Day & Date 9/04/2022 Examination 2021-2022

Subject ज्ञान आणि अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रमा पलीकडील ज्ञान Section

Paper No. 202 Medium of Answer मराठी

Main Ans. Book + No. of Suppliment = Total

Question No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Total	Sign.
Obtained Mark	10	10	10	11	16	—					57 / 80	

Q. 1 - 3 + 3 (Write down from here.) 10

आधुनिक बालक केंद्रित शिक्षणात शिक्षकाची खालील प्रकारानुरूप भूमिका स्पष्ट करा.

अ] **कृतीद्वारे अध्ययन :—**

गेल्या काही वर्षांत बालक केंद्रित शिक्षण पध्दतीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळे संपूर्ण शिक्षण पध्दतीचे स्वरूप हे पूर्णपणे बदलल्याचे दिसून येते.

कृती आधारित अध्ययन हे अध्यापनातील अध्यापनशास्त्रीय दृष्टिकोन स्पष्ट करते. यामध्ये विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक कृतीद्वारे अध्ययन-अनुभूती देण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतेचा विस्तार होतो व शिक्षणविषयक दृष्टिकोन बदलतो. अनुभव देणे म्हणजे अध्यापन करणे होय. अनुभव अनेक मार्गांनी देता येतो. त्यापैकी प्रत्यक्ष अनुभवात स्वतः कृती करून प्राप्त केलेला अनुभव सर्वात महत्त्वाचा असतो. शिक्षक अध्यापन पध्दतीमध्ये कृती आधारित अध्यापनाचा उपयोग करून विद्यार्थ्यांची विषयाबद्दलची आवड निर्माण करतात.

अर्थ :— "कृतीयुक्त अध्यापनपध्दती ही कृती-शील, प्रगत अध्ययन - अध्यापन पध्दती म्हणून ओळखली जाते. या पध्दतीचा वापर मुख्यत्वे प्राथमिक स्तरावरील वर्गासाठी केला जातो. शिक्षक या अध्यापन-

पध्दतीचा वापर करून मुलांशी अध्यापन करण्यासाठी विविध शैक्षणिक कृती व साधनांच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांमध्ये अध्ययनविषयक आवड निर्माण करतात.

भूमिका :- ① कृतीआधारित अध्ययनामध्ये मुख्यतः विद्यार्थ्यांवर, मुलांवर लक्ष्यकेंद्रित केले जाते.

② विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्यांचा विकास केला जातो. विषयानुरूप संकल्पना, समस्या यांचे स्पष्टीकरण करणे सोपे होते.

③ शिक्षक कृतीआधारित अध्ययनाद्वारे विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देतात.

④ विद्यार्थी केंद्रित अध्यापन पध्दती असल्याने विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा अधिकार समान शैक्षणिक संधी सक्तीचे शिक्षण या क्रियांचा समावेश करतात.

ब] **शोधनाद्वारे अध्ययन :-** शोधनाआधारित अध्ययन हे एक चौकशी आधारित अध्ययनाची प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे विविध अनुभवांच्या मार्फत विद्यार्थ्यांचे जे पूर्व ज्ञान आहे त्याला चालना दिली जाते आणि नवनवीन माहितीचा त्याला शोध घेण्यास सांगितले जाते. प्रश्नआधारित अनुदेशन पध्दतीच्या सहाय्याने जेरोम ब्रूनर यांनी याचा शोध लावला. या पध्दतीच्या मार्फत बालकांचे जे पूर्वानुभव असतात व जे ज्ञान असते त्याचा उपयोग करून आणि कल्पना शक्ती व सर्जनशीलतेच्या आधारे व विविध माहिती स्त्रोतांच्या माध्यमातून नवनवीन माहितीचा शोध घेण्यास सांगितले जाते. या माहितीतील तथ्य, सहसंबंध आणि सत्य यांचा हा शोध घेण्यास विद्यार्थ्याला प्रवृत्त केले जाते.

भूमिका :- ① समस्याआधारित अध्ययनाच्या दृष्टीने शिक्षक विचार करतात.

② शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या समूहाला अनुरूप ठरणारी समस्या विद्यार्थ्यांसमोर ठेवतात. आणि अ.. आकलन व पृथक्करण करतात.

③ शिक्षक ज्ञानाची निर्मिती करून देतात. समस्येचे पृथक्करण करून चर्चा करतात.

④ शिक्षक विद्यार्थी कृतीला वाव मिळवून देतात.

क] **संवादाद्वारे अध्ययन :-**

सर्वसाधारणपणे ज्याला चर्चा अथवा वादविवाद म्हटले जाते त्यापेक्षा संवाद हे माध्यम अत्यंत वेगळे आहे. चर्चेमध्ये एकत्र जमलेले लोक हे एखादया विशिष्ट दृष्टिकोन स्वतःच्या समोर ठेवून तो दृष्टिकोन कसा बरोबर आहे हे इतरांना पटवून देत असतात. एखादे मत, विचार-प्रणाली धार्मिक श्रद्धा, राजकीय प्रणाली किंवा बुद्धिचित्ताशी त्यांचे दृष्टिकोन हे बांधलेले असतात. परिणामी, संवादाच्या माध्यमातून अध्ययन ही संकल्पना पूर्णपणे नवीन असल्याचे दिसते.

भूमिका :-

① शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये एखादा घटकावर चर्चा घडवून आणतात. यामुळे विद्यार्थ्यांना या विषयाच्या संदर्भामुळे यथार्थ ज्ञान मिळते.

② समाजात अनेक घटना घडत असतात. त्या घटना सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, धार्मिक स्वरुपाच्या असतात. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये सामंजस्य व मर्मदृष्टी निर्माण करतात.

③ शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक दृष्टी निर्माण करतात.

④ वादविवाद, गोंधळ, गडबड न होता, शिक्षकाचा संवाद साधावा लागतो.

34

⑤ नाट्यीकरणातून आकर्षकता, रसीकता सजीव करावी लागते.

⑥ विद्यार्थी मूल्यमापन हे समन्यायपूर्ण व सर्वंकष कसे होईल याची काळजी घ्यावी लागते.

अशा प्रकारे बालक केंद्रित शिक्षण, कृतीद्वारे अध्ययन, शोधनाद्वारे अध्ययन संवादाच्या माध्यमातून अध्ययनात शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट करता येईल.

Q2 3 + 3½ + 3½ = 10

प्र. ३) टायलर यांचा अभ्यासक्रम विकसनाचे प्रतिमान खालील मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट करा.
(अ) अभ्यासक्रमाचे नियोजन
(ब) अभ्यासक्रम आराखडा
(क) कार्यवाही.

उत्तर :- राल्फ टायलर हा अमेरिकन शिक्षणतज्ञ होता. त्याने मूल्यांकन आणि मूल्यमापनाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावरती कार्य केले. त्याचे शैक्षणिक संस्थांमध्ये उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या अनुदेशन कार्यक्रमांबद्दल आणि अभ्यासक्रमाच्या अर्थ निर्वचनाच्या संदर्भात ते विश्लेषणवादी दृष्टिकोन होते हे त्यांनी मांडले.

(अ) अभ्यासक्रमाचे नियोजन :— टायलर यांच्या मते योग्यप्रकारे शिक्षण देण्यासाठी अभ्यासक्रमांचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. अभ्यासक्रमातील पाठ्यांशाद्वारे ही अभ्यासक्रमाचे नियोजन करणे सोपे आहे. अभ्यासक्रमाचे नियोजन करताना उद्दिष्टांचा विचार केला आहे. त्यानुसार पाठ्यांशाची व उपक्रमाची विभागणी होते. नियोजनामुळे उपक्रम कार्यक्रम, स्पर्धा, खेळ इ० महाशालेय कार्यक्रमात भाग घेण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळते. त्याचबरोबरच विद्यार्थ्यांना निसर्गात अध्ययन - प्रसंग व अध्ययन - अनुभव दिला देता येतात. त्यामुळे शिक्षण प्रणालीचा सर्वांगीण विचार करताना अभ्यासक्रमांचे नियोजन करणे आवश्यक असते.

अभ्यासक्रमाचा आराखडा :— टायलरच्या मते, अभ्यासक्रमाचा आराखडा तयार करताना प्रथम : अभ्यासक्रमाची परिणामकारकता आणि विषयाशी उद्दिष्टांची समन्वय या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. त्याद्वारे मूल्यांकन आराखडा तयार केला जातो. तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये व्यापक दृष्टिकोन निर्माण करण्याच्या हेतूने अभ्यासक्रमाचा योग्य आराखडा तयार करणे आवश्यक असते. अभ्यासक्रमाचा आराखडा मूल्यांकनाद्वारे आखला जातो.

(1) आव्हानात्मक आणि आनंददायी अभ्यासक्रम :-

विद्यार्थी व तरुण वर्गाचे प्रेरणादायी, आव्हानात्मक आणि मनोबल वाढविणे या दृष्टीने अभ्यासक्रमाचा आराखडा तयार केला पाहिजे. अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या भविष्यकालीन महत्त्वाकांक्षा आणि अपेक्षा यांना प्रोत्साहन दिले जाते.

(2) अभ्यासक्रमाची रुंदी किंवा विस्तार :-

आपल्या कडील लहान मुले आणि तरुण वर्ग यांना आवडणारा [illegible] विस्तृत आणि व्यापक अशा अभ्यासक्रमाची आवश्यकता असते. कारण अभ्यासक्रमातील घटकांद्वारे विद्यार्थी वर्ग हा समाजात व शांततेने आपले जीवन, कौशल्ये, सामाजिक कौशल्ये विकसित करीत असतो. त्यामुळे अभ्यासक्रमाची रुंदी किंवा विस्तार हा व्यापक स्वरूपाचा असावा.

(3) प्रगती :-

अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थी अध्ययन अनुभव दरम्यान [illegible] 3 ते 18 वर्षांपर्यंत जो अभ्यासक्रम अभ्यासक्रमाद्वारे अध्ययन करतात. या [illegible] टप्प्यांतील प्रत्येक टप्प्यावर त्यांची प्रगती होत असते आणि ही प्रगती त्यांना भविष्यकाळात उपयोगी ठरते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना [illegible] [illegible] म्हणून अभ्यासक्रमात विस्तारित [illegible] करणे आवश्यक असते.

(4) अभ्यासक्रमाची खोली :-

अभ्यासक्रमाचा आराखडा तयार करताना अभ्यासक्रमाची खोली लक्षात घेणे आवश्यक असते. अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांना [illegible] अध्ययन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(5) [illegible] [illegible] [illegible] :-

[illegible]

अभ्यासक्रम कार्यवाही :- टायलर यांनी जे तर्कशास्त्रीय विश्लेषण केले हे काही विचार मांडले, त्यातील कार्यवाही पायऱ्यांचे विश्लेषण गरजेचे ठरते. शैक्षणिक उद्दिष्टांची निर्मिती ही समाजाच्या गरजांनी केलेला अभ्यास, अध्ययनकर्त्यांचा केला गेलेला अभ्यास आणि विषय तज्ञांचे दृष्टिकोन व विचार या तीन स्त्रोतांच्या मार्फत होतो. या संबंधीची माहितीचे पद्धतशीरपणे संकलन केले जाते. शाळेचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आणि अध्ययनाच्या मानसशास्त्राच्या ज्ञानाच्या आधारे शैक्षणिक उद्दिष्टांना अंतिम स्वरूप दिले जाते.

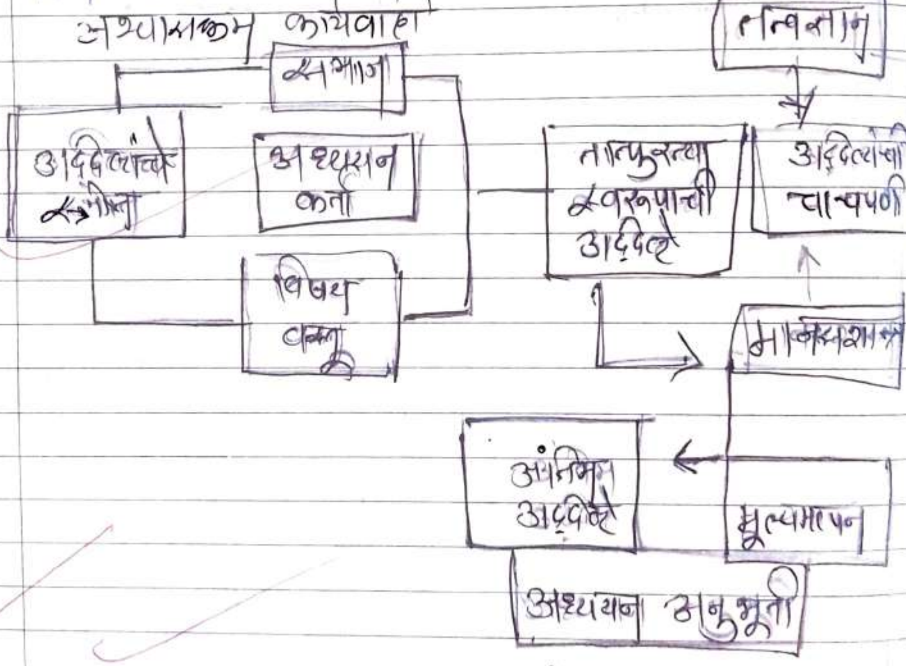

टायलरच्या मते अभ्यासक्रम कार्यवाहीचा विचार करता पहिल्या टप्प्यावरती निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या अंतिम स्वरूप दिले गेले की पुढचा दुसरा टप्पा असतो. तो अध्ययन अनुभूतीचा ज्याद्वारे अध्ययन निष्पत्तीची प्राप्ती होत असते. टायलरने मांडलेली अभ्यासक्रमाची कार्यवाही म्हणजेच मूल्यमापन होय.

अशा प्रकारे टायलर यांचे अभ्यासक्रम विकसनाचे प्रतिमान हे अभ्यासक्रमाचे नियोजन कार्यवाही व आराखडा याद्वारे स्पष्ट करता येईल.

प्र.६ उ) महात्मा गांधी यांचे माध्यमिक शिक्षणविषयक विचार खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करा. (अ) शिक्षणाची उद्दिष्टे (ब) अध्यापन पद्धती व मूल्यमापन (क) शिक्षक - विद्यार्थी संबंध

उत्तर :- महात्मा गांधीजी (1869-1948)

मोहनदास करमचंद गांधी यांनाच राष्ट्रपिता म्हणून ओळखले जाते. एक राजकिय नेता, एक तत्त्वज्ञ व विचारवंत म्हणून ते परिचित आहेत. त्यांची विचारप्रणाली गांधीवादी विचारप्रणाली म्हणून ओळखली जाते. त्यांनी राजकिय सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, विषयांवर आपले विचार मांडले आहेत.

म. गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार :-

म. गांधी यांच्या मते केवळ साक्षरता म्हणजेच शिक्षण नव्हे. ती शिक्षणाची सुरुवात ही नव्हे. तर शरीर, मन व आत्मा यांचा सर्वांगीण विकास म्हणजेच शिक्षण होय. प्रत्येक व्यक्तीला चारित्र्यसंपन्न व सुसंस्कृत बनविण्याचा शिक्षण हा एकमात्र मार्ग आहे. मानवाची सेवा करण्याचे माध्यम म्हणजेच शिक्षण होय.

शिक्षणाचा अर्थ हा मानवी कल्याणाशी जोडलेला असतो. माणसाचा जीवनाचा उत्कर्ष साधायाचा असेल तर आदर्श व मूल्यांची आवश्यकता असते. त्या मूल्यांची उपासना ही शिक्षणाद्वारे होते.

महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार :-

'3H'

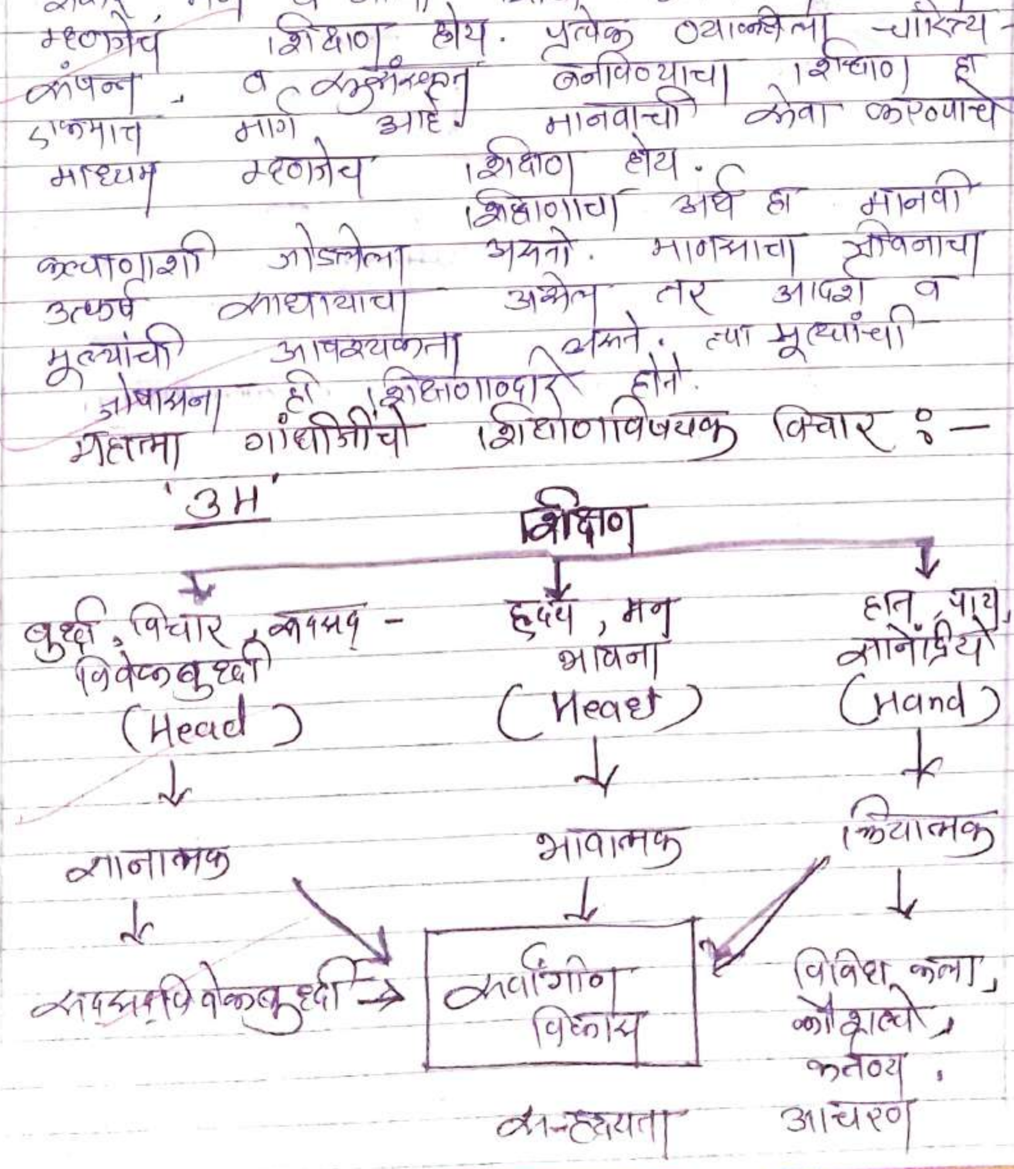

शिक्षणाची उद्दिष्टे :-

(1) शिक्षणातून स्वावलंबी व उद्योगशील विद्यार्थी घडविणे.

(2) शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवाचा सर्वांगीण विकास करणे.

(3) शिक्षणातून मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचा विकास करणे.

(4) मन, मनगट, मेंदू यांचा विकास होईल असे शिक्षण देणे.

(5) स्वानुभवातून व कृतीद्वारे शिक्षण देणे.

(6) शिक्षणातून राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय मूल्ये यांची जोपासना व जपणूक करणे.

(7) मानवता, सहृदयता, विवेकता यांचा विकास शिक्षणातून करणे.

(8) शिक्षणातून ज्ञानात्मक, भावात्मक, क्रियात्मक बाबींच्या मूल्यमापनात्मक अभ्यास करून उद्दिष्टात्मक प्राप्ती साध्य करणे.

महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक अध्यापन पध्दती मूल्ये :-

अध्यापन पध्दती व मूल्यमापन :-

1] कृतीद्वारे शिक्षण :- महात्मा गांधींनी अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत कृतीला महत्त्व दिले आहे. अध्ययनात विद्यार्थ्यांच्या विविध कृतींना वाव असतो. त्यांच्या मते खरे बौद्धिक शिक्षण शरीर अवयवांच्या माध्यमातून चांगल्या प्रकारे होऊ शकते. तसेच प्रत्यक्ष कृती करून शिक्षण दिल्यामुळे विद्यार्थ्यांना ते लवकर समजते. जॉन ड्युईच्या 'Learning is always by doing' या तत्त्वाचा

प्रभाव येथे जाणवतो.

2] **स्वानुभवातून शिक्षण :-** गांधीजींनी आपल्या शिक्षणविषयक अध्ययन व अध्यापनामध्ये स्वानुभवातून शिक्षण या प्रणालीस महत्त्व दिले आहे. त्यामुळे स्वानुभवातून अधिकाधिक ज्ञान प्राप्त करून घेता येते. शाळेत शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक अनुभव घेण्याची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. निरनिराळ्या अनुभवांमधून शिक्षकही चांगल्या प्रकारे लोक विद्यार्थ्यांना शिकू शकतो. अनुभव व शिक्षण यांची योग्य सांगड घालून अध्ययन व अध्यापन प्रभावी होऊ शकते. त्यामुळे त्यांनी 'स्वानुभवातून शिक्षण' या पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे.

3] **समवायातून शिक्षण :-** विद्यार्थ्यांना सर्व विषयांचे ज्ञान देणे आवश्यक असते. विविध विषय, जीवन व्यवहार व शिक्षण यांच्या समवायातून विद्यार्थ्यांना शिकवावे असे त्यांचे मत होते. अध्यापन करताना आवश्यकतेनुसार व्याख्यान व चर्चा पद्धतीचाही अवलंब करावा.

4] **मूलगामी शिक्षणपद्धती :-** महात्मा गांधींनी केवळ शिक्षणविषयक विचार मांडले नाहीत तर त्यांना अंमलबजावणीही व्यवस्था केली. त्यांची मूलगामी शिक्षणपद्धती या दृष्टीने मूल्यांची आहे. मूलोगामी शिक्षण ही एक समवाय शिक्षणपद्धती आहे. तसेच एक व्यवसाय डोळ्यांसमोर ठेवून हे शिक्षण दिले जाते.

* **शिक्षक - विद्यार्थी संबंध :-** आदर्श शिक्षक कसा असावा, याविषयीदेखील महात्मा गांधी यांनी मौलिक विचार मांडले आहेत. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांचा खरा मार्गदर्शक व मित्र असावा. त्यांनी विद्यार्थीभिमुख शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षकाने सदैव प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. त्याने आपल्या आचरणामधून विद्यार्थ्यांसमोर आदर्श निर्माण करावा. अशी महात्मा गांधी यांची भूमिका होती.

Q4 = 2h + 3 + 2 + 3
= 10h = 11

प्र.-4] भाषा म्हणजे काय? भाषेचे अध्ययनातील महत्त्व लिहा. शालेय भाषा ही घरच्या भाषेपेक्षा वेगळी असेल तर येणाऱ्या समस्या कोणत्या? त्या समस्या दूर करण्यासाठी शिक्षक म्हणून तुम्ही काय कराल? प्रश्न

उत्तर :-

अर्थ :-

भाषेची सर्वसमावेशक अशी व्याख्या करणे अवघड आहे. "भाषा बोलणारा तो माणूस" अशी माणसाची व्याख्या केली जाते. प्रस्तुत ठिकाणी आपणास मानवाच्या भाषेचा विचार करावयाचा आहे. प्रारंभीच्या काळात मानवाने हावभावांची भाषा, नेत्रपल्लवी किंवा करपल्लवी यांचा आपल्या मनातील विचार व भावना यांच्या अभिव्यक्तीसाठी उपयोग केल्याचे आढळते. पण नंतर मानवी प्रगती-बरोबरच ध्वनियुक्त भाषेचीही निर्मिती झाली. मानवाशी संबंधित अर्थपूर्ण ध्वनियुक्त भाषेचा विचार 'भाषा' या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे.

व्याख्या :-

① ना. गो. कालेलकर :- "मूळ आशयाशी कार्यकारण संबंध नसलेल्या ध्वनी संकेतांनी बनलेली व समाजव्यवहाराला सहाय्यभूत अशी भाषा ही एक पद्धत आहे."

② श्री. न. गजेंद्रगडकर :- "यादृच्छिक ध्वनी संकेतांवर आधारलेली व समाजव्यवहाराला सहाय्यभूत ठरणारी अशी पद्धत म्हणजे भाषा."

③ H. A. ग्लेसन :- "भाषा हे मानवी वर्तनाचे अतिशय महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप आहे."

भाषेची नेमकी व्याख्या करणे अशक्य आहे. तरीही भाषेचे स्वरूप स्पष्ट करणारी काही व्याख्या अभ्यासकांनी मांडल्या आहेत.

2

भाषेचे महत्व :-

(अ) समाजस्वास्थ्यासाठी महत्वपूर्ण :-

समाज स्वास्थ्यासाठी भाषा महत्वाची भूमिका पार पाडते. सामाजिक संबंध राखणे, वाढविणे, तोडणे या गोष्टी भाषेतून साध्य होत असतात. त्याचबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्ये देखील भाषेतून व्यक्त होतात. हे कार्य सामाजिक स्वास्थ्यासाठी लाभ करते.

(ब) भाषा आणि समाज यांचा संयुक्त अभ्यास :-

भाषा मानवी समाजजीवन सातत्याने पुढे नेण्याचे, सतत विस्तारीत करण्याचे कार्य करीत असते. समाजात होणारे परिवर्तन भाषेतून होते, तर भाषिक परिवर्तन सामाजिक संदर्भातून होते.

(क) भाषेद्वारे इतर विषयांना उपयुक्त माहितीचा पुरवठा :-

भाषेच्या अभ्यासातून मनोविज्ञान मानववंशविज्ञान इतिहास, समाजशास्त्र यांचा संयुक्त अभ्यास केला जातो. उपयुक्त माहिती मिळत असते.

(ड) भाषा हे संस्कृतीचे प्रतिबिंब :-

भाषेने विविध समाज गटाचा धर्म, अध्यात्म, नीती, शिष्टाचार, कलाव्यवहार, व्रते, विधी-विधाने, सण, उत्सव यांना अभिव्यक्त केले आहे. म्हणजेच समाजाची संस्कृती, परंपरा, श्रद्धा, रूढी, चालीरिती, ज्ञान इ० बाबी भाषेच्या सहाय्याने संवर्धित केल्या जातात.

*** शालेय भाषा ही घरच्या भाषेपेक्षा वेगळी असेल तर येणाऱ्या समस्या :-**

भारतामध्ये भाषिक विविधता आढळून येते. त्यामुळे बहुतांश व्यक्तींना जटील आव्हानांना सामोरे जावे लागते. भाषेच्या विविधतेत कौटुंबिक भाषेमध्ये आधिक प्रमाणात विविधता असते. विद्यार्थ्यांची प्राथमिक भाषा ही कौटुंबिक भाषा असते. त्यानंतर ते शालेय भाषेद्वारे शिक्षण घेतात. यातूनच समाजात द्विभाषावाद आणि बहुभाषावाद निर्माण होतो. या भाषावादांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर परिणाम होतो.

कौटुंबिक भाषा किंवा मातृभाषा बोलण्यासाठी मुलांना काही विशेष प्रयत्न करावे लागत नाहीत. मुले जेव्हा शाळेत प्रवेश करतात तेव्हा त्यांच्या कौटुंबिक भाषेचे शालेय भाषेमध्ये परिवर्तन होते.

समस्या दूर करण्यासाठी शिक्षक म्हणून करण्यात येणारे उपाय :—

① __शैक्षिक दृष्टी :—__ विद्यार्थी संवाद करताना शिक्षकांच्या वापर केला जाऊ शकतो. [illegible] त्यांच्यामध्ये संवादकौशल्य आणि शैक्षिक क्षमता विकसित होते.

② __विद्यार्थ्यांसाठी कृती :—__ [illegible] - [illegible] मध्ये शिक्षण [illegible] शिक्षकांना त्यांच्या [illegible] [illegible] [illegible] उपलब्ध करून दिल्या [illegible], [illegible], [illegible] आणि [illegible] [illegible] शिक्षकांना [illegible] [illegible] होता येईल.

③ __कौटुंबिक भाषा इतर [illegible] [illegible] :—__ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आपल्या कौटुंबिक [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

④ __[illegible] कौशल्याचा [illegible] :—__ [illegible]

Q5 = 4+4+4+4 = 16

प्र-5) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(1) ज्ञानप्राप्तीचे स्त्रोत स्पष्ट करा.

उत्तर :- ज्ञान म्हणजे एखाद्या गोष्टीबाबत वस्तूबाबत किंवा अवकाशविषयक बाबींसंबंधी निर्माण होणारी जागरूकता अथवा आकलन बोध. हे ज्ञान, आकलन, शोध किंवा अध्ययन यांच्याद्वारे होते.

(1) **अवबोध :-** अवबोध हा ज्ञानेंद्रियांच्या अनुभवाद्वारे होतो. इंद्रियानुभव हाच मानवी ज्ञानाचा एकमेव स्त्रोत आहे आणि मानवी ज्ञानाचे वास्तविक प्रामाण्य इंद्रियानुभवावर आधारलेले असते म्हणजे विज्ञानात जे सांगितले आहे, त्याची अनुभवांद्वारे प्रचिती घेऊन ते खरे आहे की खोटे हे ठरविता येते.

(2) **कारणमीमांसा :-** कारणमीमांसा करणे हे ज्ञानाचे स्त्रोत समजले जाते. अध्ययनाद्वारे महत्त्वपूर्ण प्राथमिक माहितीचा शोध घेऊन त्यावर कारणमीमांसा केली जाते.

(3) **स्व-मूल्यांकन :-** व्यक्तीच्या अंतर्गत स्व-मूल्यांकनाद्वारे ज्ञानात भर पडते व हे स्व-मूल्यांकन अवबोध, तर्कसाधारण बुद्धिग्राह्य ज्ञानाद्वारे केले जाते.

(4) **स्मरण :-** भूतकाळातील अध्ययन अनुभूतींचा साठा ही ज्ञानग्रहणासाठी उपयुक्त ठरतो. स्मरणात ठेवलेल्या ज्ञानाचा उपयोग हा वर्तमानकालीन आणि भूतकालीन ज्ञानाकरिता होत असतो.

(5) **पुरावा किंवा साक्ष :-** पर्याप्त ज्ञान आणि संप्रेषणाच्या सहाय्याने पुरावा किंवा साक्षीविषयी मत मांडले जाते. म्हणजेच पर्याप्त ज्ञान व संप्रेषण हे एकमेकांवर अवलंबून असतात. साक्ष त्याद्वारे पुराव्यानिशीत करून ज्ञानग्रहण केले जाते.

4

उत्तर 2) अभ्यासक्रम विकसनाची तत्वे :-

विविध क्षेत्रातील तज्ञांनी अभ्यासक्रमाविषयक मुळापासून तत्वे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या विविध तत्वांद्वारे अभ्यासक्रम विषयक विविध [illegible] निर्माण झाले

(1) **उपयुक्ततेचे तत्व :-**

शिक्षणतज्ञ T.P. नन यांनी अभ्यासक्रमाच्या उपयुक्ततेच्या तत्वाला महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. ते म्हणतात इत्यादी व्यक्ती उदाहरणार्थ आपल्या मुलाला शाळेत पाठवतात त्यावेळेस केवळ वेळ घालवण्याचे एकमेव साधन म्हणून ते त्याच्याकडे पाहत नाही तर त्यातून त्याच्या बालकाला नंतरच्या आयुष्यात काही गोष्टी उपयुक्त ठरतील.

(2) **कार्य आणि भूमिकांचे संश्लेषण :-**

कार्य आणि भूमिका या संपूर्ण शैक्षणिक प्रक्रियेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. काही विद्यार्थी जे आहेत ते त्यांचे अध्ययन कृतींच्या माध्यमातून करत असतात. तर काही विद्यार्थी विशिष्ट कार्य किंवा भूमिकेच्या माध्यमातून अध्ययन करत असतात.

(3) **व्यक्तिभेदाचे तत्व :-**

आधुनिक शैक्षणिक मानसशास्त्राने व्यक्तिभेदाचे तत्व सर्वांसमोर आणले आहे. प्रत्येक व्यक्ती ही दुसऱ्या व्यक्तीपेक्षा भिन्न असते.

(1) **सातत्यपूर्ण विकास :-**

कोणत्याही स्तरावरील अभ्यासक्रमाची रचना करीत असताना तो अभ्यासक्रम हा गतिशील असला पाहिजे. कोणताच अभ्यासक्रम हा सर्वच काळाच्या स्थितीच्या दृष्टिकोनातून कायम स्वरूपाचा नसतो.

(5) **लोकशाही मूल्यांची रुजवणूक :-**

कोणत्याही लोकशाही प्रधान समाजात जेव्हा अभ्यासक्रमाची रचना करावयाची असते तेव्हा त्या लोकशाहीला पूरक ठरणाऱ्या गुणवत्तेचा समावेश देखील अभ्यासक्रमात होणे गरजेचे असते.

उत्तर
3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक शिक्षण विषयक विचार :

भारतीय शिक्षण क्षेत्राचा विकास आणि प्रगती हे काही एका दिवसात प्राप्त झालेले नाही तर, ती हजारो वर्षांच्या चळवळीची परिणती आहे. विविध विचारवंतांनी आणि समाजसुधारकांनी शिक्षणाच्या अनुषंगाने विचार केला. निरक्षरतेमुळे निर्माण होणाऱ्या परिणामांची जाणीव डॉ. आंबेडकरांना होती. त्यामुळे त्यांनी शिक्षण प्रसारावर भर दिला. खालील मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट करता येईल.

(1) शैक्षणिक मागासलेपणा :-

तत्कालीन समाजातील शैक्षणिक मागासलेपणावर प्रकाश टाकताना त्याचे सामाजिक विषमतेचा परिणाम मानतात. कारण ब्राह्मण व उच्च वर्गातील लोकांनी शिक्षणावर मक्तेदारी प्रस्थापित करून इतरांना शिक्षणापासून दूर ठेवले शिवाय बहुजन समाज आपल्या आर्थिक मागासलेपणामुळे शिक्षण घेऊ शकत नव्हता.

(2) शिक्षण पद्धतीत सुधारणा :-

शिक्षणाचा सार्वजनिक प्रसार व्हावा व तळागाळातील लोकांना त्याचा फायदा मिळावा यासाठी डॉ. आंबेडकरांना शिक्षण पद्धतीत काही सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक वाटते. पारंपारिक शिक्षणपद्धती त्यांना मान्य नव्हती.

(3) अस्पृश्य शिक्षणासंबंधीचे विचार :-

अस्पृश्यांच्या शिक्षणाबाबत विचार मांडताना डॉ. आंबेडकरांनी त्यांच्यासाठी विशेष शैक्षणिक सवलती व तरतुदींचा पुरस्कार केला. जेणेकरून शिक्षणापासून वंचित असणारा वर्ग शिक्षणाकडे आकर्षित होईल.

(4) सहशिक्षणाचा पुरस्कार :-

डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या विचारांद्वारे सहशिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे. स्त्री व पुरुषांना एकत्रितपणे शिक्षण द्यावे, आगरकरांच्या या विचाराशी ते सहमत होते.

अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक शिक्षण विषयक विचार मांडतात.

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] : —

1) [illegible] प्रत्येकाला [illegible] लिंग [illegible] [illegible] अनुसार [illegible] [illegible] करणे.

2) [illegible] आणि धार्मिक [illegible] [illegible] आर्थिक हक्कांचा विकास करणे.

3) [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] प्रत्येक [illegible] [illegible] [illegible]

4) प्रत्येक [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible]

5) प्रत्येक [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] संवाद [illegible].

6) प्रत्येक [illegible] [illegible] कौशल्य [illegible] [illegible] [illegible] आणि संवाद [illegible]

7) [illegible] [illegible] [illegible] प्रक्रिया [illegible] [illegible] [illegible] सुधारणा [illegible]

8) [illegible] [illegible] अधिकारांतर्गत प्रत्येक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

9) [illegible] [illegible] अधिकार आणि [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करणे.

10) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करणे.

Bhima Shaikshanik Nyas,
Subhashanna Kul College of Education
Madhukarnagar Patas,Tal- Daund,Dist Pune,412219
Savitribai Phule Pune University Pune
ID NO -PU/PN/B.Ed/223/2005
President - Adv.Rahul Subhasharao Kul
Website -www.bhimanyas.org Email-sakbedpatas@gmail.com Mob.No - 9890280232

2022-23

B.ED. SECOND YEAR

BED 208: READING& REFLECTING ON THE TEXT

PRACTICAL NO.1 –REPORT OF THE ORIENTATION SESSION AS WELL AS THE ACTIVITIES SESSION

NAME OF STUDENT TEACHER______________________________________ROLL NO. ________

EVALUATION SCHEME

RATING SCALE: 1- UNSATISFACTORY,2 -AVERAGE,3- SATISFACTORY, 4 - GOOD, 5- EXCELLENT

SR. NO.	CRITERIA		1	2	3	4	5
1	ORIENTATION	Introduction to Orientation Session					
2		Description of the Orientation					
3		Benefits of Orientation Session					
4		Reflection of The Text					
5	ACTIVITY	Selection of the Text					
6		Discussion based on the Text					
7		Reading and Reflecting on the Text					
8		Mode used for reflection on the Text					
9		Educational Implication					
10		Overall Impression					
Total Marks-50							

Qualitative Feedback (If Any):

____

____

Signature of Professor In Charge
Prof. S. S. Valu

SUBHASHANNA KUL COLLEGE OF EDUCATION
MADHUKARNAGAR PATAS TAL DAUND DIST PUNE

Bhima Shaikshanik Nyas,
Subhashanna Kul College of Education
Madhukarnagar Patas,Tal- Daund,Dist Pune,412219
Savitribai Phule Pune University Pune
ID NO -PU/PN/B.Ed/223/2005
President - Adv.Rahul Subhasharao Kul
Website -www.bhimanyas.org Email-sakbedpatas@gmail.com Mob.No - 9890280232

Course Title: BED 205- Additional pedagogy course: Understanding disciplines and school Subjects and pedagogy of school subjects- **(06)** HISTORY

Name of the Practical: Write a report on any one Historical place

EVALUATION SCHEME - 2022-23

Name of the Student: --- Roll No. -------------

Rating Scale 1) Unsatisfactory 2) Average 3) Satisfactory 4) Good 5) Excellent

Sr. No.	Criteria	1	2	3	4	5
1	Introduction					
2	Objectives					
3	Historical background					
4	Description of the place					
5	Significance of the place in History learning					
6	Socio- Cultural importance					
7	Relevance of the place in History learning					
8	Comparison between its					
9	Educational implications					
10	Overall impression					
	Total Marks -50					

WPS Office

SUBHASHANNA KUL COLLEGE OF EDUCATION MADHUKARNAGAR PATAS TAL DAUND DIST PUNE

Bhima Shaikshanik Nyas's

Subhashanna Kul College of Education

Madhukarnagar - Patas, Tal. Daund, Dist. Pune - 412 219.

Roll No. / Exam No. (in Fig.) 56.

Roll No. / Exam No. (in words) fifty six

Supervisors Sign.

Day & Date 8/ / Examination

Subject Section

Paper No. (201) शालेय शिक्षणाची कुठावनी आणि व्यवस्थापन Medium of Answer Marathi

Main Ans. Book + No. of Suppliment = Total

Question No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Total	Sign.
Obtained Mark	12	12	12	11	13	Sixty					60 / 80	

(Write down from here.)

① व्यवस्थापन म्हणजे काय? व्यवस्थापनाची कार्ये लिहा. व्यवस्थापन विषयी केव्ही फेयॉल यांची उपपत्ती सविस्तर लिहा.

उत्तर:- **व्यवस्थापन :-** "शैक्षणिक संघटनांद्वारे किंवा संस्थांद्वारे शिक्षण क्षेत्रासंबंधी व्यवस्थापनात्मक दृष्टीने केले जाणारे कार्य म्हणजे शैक्षणिक व्यवस्थापन होय."

शैक्षणिक व्यवस्थापन ही एक संकल्पना एका घटनासंदर्भात नसून त्यामध्ये आर्थिक, राजकिय, वैज्ञानिक आणि समाजशास्त्रीय घटकांचा समावेश होतो. या क्षेत्रांच्या संघटीत कार्याद्वारे शैक्षणिक व्यवस्थापन केले जाते. शैक्षणिक व्यवस्थापनामध्ये शैक्षणिक कार्यक्रमांतर्गत घडणाऱ्या सर्व क्रिया दर्शविल्या जातात. शैक्षणिक व्यवस्थापन हे शिक्षण क्षेत्रात नियोजन, कार्य, प्रशासकीय कार्य, आणि अनुदेशन कार्याद्वारे न करता अध्यात्म-शास्त्रीय दृष्टिकोनाद्वारे केले जाते.

व्याख्या :- ① ग्रॅज आर. टेरी :- "शैक्षणिक व्यवस्थापन ही सुस्पष्ट प्रक्रिया आहे. त्यामध्ये मानवी व आर साधनांचा वापर करून नियोजन, संघटन,

सुसूत्रता व नियंत्रणाद्वारे निश्चित आणि सु... अशा शैक्षणिक उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याचे कार्य केले जाते."

शैक्षणिक व्यवस्थापनाची कार्ये :-

(1) नियोजन (Planning) :-

एखादे कार्य कसे करावे हे अगोदरच ठरविण्याच्या प्रक्रियेला नियोजन असे म्हणतात. नियोजनामध्ये उद्दिष्टे, धोरणे, कार्यक्रम, पद्धती व किती उद्दिष्टे साध्य करायची इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. अर्थात नियोजन म्हणजे "दूरदृष्टी ठेवून भविष्याचा वेध घेणे."

(2) संघटन (Organisation) :-

कोणत्याही व्यवसायात कोणते काम कोणी करायचे? व्यवसायाचे उद्दिष्ट टाकातीत प्रयत्नांनी जास्तीत जास्त प्रमाणात साध्य कसे करायचे? इत्यादी बाबी संघटनेत निश्चित केल्या जातात.

(3) समन्वय (Co-ordination) :-

समन्वय याचा अर्थ विविध व्यक्तींची कामे एकमेकांना पूरक किंवा सहकार्यात्मक पद्धतीने केली जातात की नाही हे पाहणे. त्यासाठी आवश्यक असणारे सामंजस्य संस्थेतील कर्मचाऱ्यांमध्ये निर्माण करणे.

(4) संप्रेषण (Communication) :-

"दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त व्यक्तींमध्ये प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष होणारी वस्तुस्थिती कल्पना, मते व भावना यांची देवाण-घेवाण म्हणजे संप्रेषण होय." संप्रेषणामध्ये बोलणे, ऐकणे व जाणणे या निरंतर प्रक्रियांचा समावेश होतो.

(5) नियंत्रण (Control) :-

केलेल्या कामांमध्ये आवश्यकता असल्यास सुधारात्मक उपाययोजना करण्याच्या प्रक्रियेला नियंत्रण असे म्हणतात. आजच्या व्यवस्थापनात नियंत्रण आवश्यक असते.

* हेन्री फेयॉल यांचा व्यवस्थापनविषयक सिद्धांत :-

1860 मध्ये फेयॉल यांनी एका खाण कंपनीत अभियंता म्हणून कार्याला सुरुवात केली. 1888 मध्ये फेयॉल त्या कंपनीचे व्यवस्थापकीय संचालक झाले. त्यावेळी कंपनी डबघाईला आली होती. त्यानंतर त्यांनी वेगवेगळ्या व्यवस्थापकीय सुधारणा करून कंपनीची आर्थिक प्रगती केली. फेयॉलने संपूर्ण व्यवसायाचे व्यवस्थापन कसे करता येईल याविषयी आपले विचार मांडले. फेयॉलनी मांडलेले विचार उच्च व्यवस्थापनाशी संबंधित आहेत. व्यवस्थापन हे सार्वत्रिक असून व्यवसायाच्या वेगवेगळ्या स्तरावर व्यवस्थापन करावे लागते. फेयॉल यांनी मांडलेले व्यवस्थापनासंबंधीचे विचार हे प्रशासकीय व्यवस्थापन म्हणून प्रसिद्ध आहेत. हेन्री फेयॉल यांचे योगदान पुढील प्रमाणे :-

व्यवसाय क्रियांचे वर्गीकरण :-

1. तांत्रिक क्रिया :- उत्पादन व निर्मिती संबंधीचे कार्य
2. व्यापार विषयक क्रिया :- खरेदी, विक्री इ. चे कार्य
3. आर्थिक क्रिया :- भांडवल विषयक कार्य.
4. सुरक्षिततेच्या क्रिया :- कामगार व मालमत्ता संरक्षणविषयक कार्य.
5. हिशोबविषयक क्रिया :- जमा-खर्च, ताळेबंद इ. कार्य.
6. व्यवस्थापकीय क्रिया :- नियोजन, संघटन, मार्गदर्शन, नियंत्रण इत्यादी कार्य.

S.? 1

प्र :- २] सेवापूर्व प्रशिक्षण म्हणजे काय? सेवापूर्व प्रशिक्षणाची आवश्यकता, फायदे व मर्यादा स्पष्ट करा.

उत्तर :-

परिस्थितीत समाजाच्या बदलाचा शिक्षक-प्रशिक्षणाला एक वेगळे महत्व प्राप्त झाले आहे. शिक्षकाला अध्यापनकार्य सुरु करण्याच्या अगोदर शिक्षण प्रक्रियांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. कारण त्याशिवाय त्याचे अध्यापनाचे कार्य कुशल, प्रभावशाली ठरणार नाही. जर ते अध्यापन प्रभावशाली नसेल तर विद्यार्थ्यांना समजणार नाही, असे अनाकलनीय अध्यापन असेल तर अध्यापन त्या कार्याचे उपयोग होत नाही. म्हणून अध्यापनाचे कार्य प्रशिक्षित शिक्षकांकडून होणे आवश्यक असते.

अर्थ :- " अध्यापन कार्य सुरु करण्याच्या अगोदर शिक्षकांना जे शिक्षण दिले जाते त्याला सेवापूर्व शिक्षक-शिक्षण असे म्हणतात."

* **महत्व / आवश्यकता :-**

1] **आत्मविश्वास निर्माण करणे :-** शिक्षक-शिक्षणातील प्रशिक्षणार्थी हा भावी शिक्षक असतो. त्याला अनेक क्रिया घडवायच्या असतात. अशा शिक्षकामध्ये अध्ययन-अध्यापनाविषयी आत्मविश्वास असला पाहिजे. त्याचे भाषेवर प्रभुत्व असणे आवश्यक असते. हा आत्मविश्वास शिक्षकांना शिक्षणातून मिळत असतो.

2] **अध्यापन विषयाची माहिती :-** प्रशिक्षणापासून अध्यापन विषयाची माहिती शिक्षकाला मिळत असते. कोणता विषय कोणत्या पद्धतीने शिकवला पाहिजे, त्यासाठी आवश्यक शैक्षणिक साहित्य कोणते वापरले पाहिजे, पूरक उदाहरणे कोणती दिली पाहिजेत इत्यादी विषयांची माहिती शिक्षकाला प्रशिक्षणातून होत असते.

3) मनोवैज्ञानिक ज्ञान देणे :—

शिक्षक - शिक्षणातून प्रशिक्षणार्थींना विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेच्या व त्यांच्या वर्तनाचा अचूक अंदाज घेता येण्यासाठी शैक्षणिक मानसशास्त्राचे ज्ञान दिले पाहिजे. यामुळे विद्यार्थी गैरहजर का राहतो? विद्यार्थ्यांना काही विषयात कमी गुण का मिळतात? किंवा विद्यार्थी तूर्तास तास चालू असताना खोडसाळ-पणाचे वर्तन का करतात? हे समजणे व त्यावर उपाय योजना करता येणे शक्य होते.

4) शिक्षणाच्या उद्देशाची माहिती :—

शिक्षक - प्रशिक्षणातून प्रशिक्षणार्थींना शिक्षणाचे उद्देश कोणकोणते आहेत? ते उद्देश अध्ययन अध्यापनामधून कसे साध्य करता येतील? या विषयीचे प्रशिक्षण दिले जाते. त्यामुळे शिक्षणाचे उद्देश विद्यार्थ्यांमध्ये बिंबवता येणे सहज शक्य होते.

5) अध्ययन - अध्यापन प्रक्रियेची माहिती :—

सेवापूर्व शिक्षक - प्रशिक्षणातून शिक्षकाला अध्ययन - अध्यापन प्रक्रियेची माहिती होते. एखाद्या विषयाचे अध्यापन कसे करायचे, त्यासाठी आवश्यक असणारे संदर्भ ग्रंथांचे वाचन करून जास्तीत जास्त ज्ञान विद्यार्थ्यांना कसे देता येईल शैक्षणिक साहित्य कोणते व कसे वापरता येईल इ. विषयी माहिती प्रशिक्षण काळात शिक्षकाला देता येते.

6) विषय रोचक आणि सोपा बनविण्याचे ज्ञान :—

सेवापूर्व प्रशिक्षण

काळावधीमध्ये शिक्षकाला ज्या विषयाचे अध्ययन - अध्यापन करायचे करावयाचे आहे तो विषय मनोरंजक - रोचक रोचक कसा बनवता येईल, विद्यार्थ्यांना आकलन होईल तेवढा सोपा व सुस्पष्ट कसा बनवता येईल इ. ज्ञान शिक्षकाला होत असते. यामुळे अध्ययन अध्यापन मनोरंजक व प्रभावी होते.

* **फायदे** :—

1. शैक्षणिक अभ्यासाला उद्देशपूर्ण स्वरूप प्राप्त होते.
2. प्रशिक्षण कालावधीमध्ये सामाजिक गरजा व्यावहारिक आणि प्रशिक्षित अभ्यासक्रमावर भर देता येतो.

(८) शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये सुधारणा करता येते.
(९) प्रशिक्षण संस्थांमधून प्रशिक्षणार्थींना संशोधनासाठी संधी मिळते.
(१०) सेवापूर्व प्रशिक्षण साधनांमुळे शिक्षकांचा गुणात्मक दर्जा, भौतिक दर्जा वाढण्यास मदत होते.

मर्यादा :-

(१) बुद्धी किंवा रुची यांचे परीक्षण होत नाही :- सेवापूर्व शिक्षणासाठी येणाऱ्या प्रशिक्षणार्थींना अध्ययन-अध्यापनाकडे किती आवड आहे, त्याची बौद्धिक पातळी कशी आहे याचे परीक्षण होत नाही.
(२) शालेय जीवन आणि प्रशिक्षण यात फरक :- शालेय दैनंदिन जीवन वेगळे आणि प्रत्यक्ष प्रशिक्षण वेगळे आहे. त्यामध्ये कुठे ताळमेळ बसत नाही. प्रशिक्षणामध्ये अध्ययन अध्यापन आणि त्याचे प्रकार, शिक्षणाचे उद्देश इ. बाबींवर भर दिला जातो.
(३) परंपरागत अभ्यासपूरक कार्यक्रम :- प्रशिक्षण कालावधीमध्ये अभ्यासक्रमपूरक कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. परंतु हे कार्यक्रम परंपरागत स्वरूपाचे असतात. त्या कार्यक्रमासाठी जास्त खर्च होणार नाही असेच कार्यक्रम घेतले जातात.
(४) सैद्धांतिक भागावर भर :- सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षण कालावधीमध्ये प्रात्यक्षिक भागापेक्षा सैद्धांतिक भागावर अधिक भर दिला जातो.
(५) मर्यादित शिक्षण विस्तार :- सेवापूर्व प्रशिक्षण संस्थांचा शिक्षण विस्तार हा मर्यादित स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे या दरम्यान [illegible] संख्या कमी आहे.

प्र.४) माध्यमिक स्तरावरील गळती व स्थगनाच्या समस्येची कारणे कोणती? त्या समस्या दूर करण्यासाठी उपाय सुचवा.

उत्तर :- माध्यमिक शिक्षणाच्या संदर्भात अतिशय गळती व स्थगन या दोन मुख्य समस्या आहेत. यांच्या व्याख्या व कारणे व उपाय यांचा विचार करणे योग्य ठरेल.

गळती :- प्राथमिक शिक्षणाप्रमाणेच माध्यमिक स्तरावर देखील गळती ही एक प्रमुख समस्या आहे. कल्पनापेक्षा पैसा शिक्षणावर होणारा खर्च व मानवी श्रम जर सरकारने लक्षात घेतले तर राष्ट्राच्या पैशाचा आणि मानवी शक्तीचा अपव्यय झाल्यासारखे होईल.

व्याख्या :- (१) हरटॉग समिती (1929) :- "प्राथमिक शाळेत दाखल झाल्यानंतर विद्यार्थी कायमस्वरूपी साक्षरता प्राप्त करण्यापूर्वीच शाळा सोडतो त्यास अपव्यय किंवा गळती असे म्हणतात."

(२) "S.S.C. परीक्षा पूर्ण होण्यापूर्वी किंवा त्या अगोदरच्या वर्गांमध्ये विद्यार्थ्यांनी शाळा सोडणे म्हणजे गळती होय."

गळतीची कारणे :-

(१) सामाजिक कारणे :- भारतीय समाजात असणारे अज्ञान, अंधश्रद्धा, अशिक्षितता, पारंपारिक विचार, पालकांच्या मनात मुलींच्या शिक्षणाबद्दलची उदासीनता, सहशिक्षणास असणारा विरोध, ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये महिला शिक्षिकांची असलेली उणीव, इत्यादी.

(२) आर्थिक कारणे :- आपला देश कृषिप्रधान आहे. बहुसंख्य लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. शेती व्यवसायातून मिळणारे आर्थिक उत्पन्न हे तुटपुंजे असते. म्हणून पालकांना प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करणे देखील शक्य होत नाही. त्यामुळे एकतर मुले घरीच राहतात किंवा शेतीत पूर्ण वेळ काम करण्यासाठी शाळा सोडतात.

(३) परिस्थितीजन्य कारणे :- मुलींच्या लग्नाचा विचार करता शाळा वस्तीच्या जवळपास असणे आवश्यक असते. परंतु शाळा वस्तीपासून दूर असते. डोंगराळ भागांत

तर शाळा गावापासून फार दूर असते. त्यामुळे डोंगराळ भागात राहणाऱ्या मुलांना पालकांच्या शाळेत जाणे फार त्रासदायक होते.

(5) विद्यार्थीविषयक कारणे :-

गरीबीमुळे अनेक मुलांना पोषक अन्न मिळत नाही. पाडळामा त्या मुलांना आपली भूक भागविण्यासाठी काम करावे लागते. अशा मुलांचे अनुपस्थित वर्गात लक्ष लागत नाही.

उपाययोजना :

(1) शालेय साहित्याचे मोफत वाटप :- अनेक विद्यार्थ्यांचे आई-वडील गरीब असतात. त्यांना प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करणे शक्य नसते. म्हणून शालेय साहित्याचे वाटप शासनाने करावे.

(2) मुलींसाठी विविध योजनांची आखणी :-

शाळेच्या गळती मध्ये मुलांपेक्षा मुलींची संख्या जास्त असते. ही संख्या कमी करण्यासाठी विविध योजनांची आखणी करावी. उदा. - सावित्रीबाई फुले दत्तक योजना, मुलींना शिष्यवृत्ती.

(3) पालकांचे उद्बोधन व्हावे :-

पालकांनी आपल्या मुला-मुलींना समान मानावे. दोघांच्याही शिक्षणाचा विचार करावा. मुलींच्या शैक्षणिक खर्चाची जबाबदारी स्वीकारावी.

(4) शालेय परिसराचे आकर्षण :-

शाळेच्या परिसरामध्ये शाळेची इमारत, क्रिडांगण, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, स्वच्छतागृहे, या सुविधा शाळेमध्ये असणे आवश्यक आहे.

* स्थगन :-

स्थगन ह्या संकल्पनेला मराठी-मध्ये स्थगिती, अनुत्तीर्ण, नापास, गतिकुंठितता असे अनेक पर्यायी शब्द आहेत. स्थगितीला इंग्रजी भाषेत Stagnation असे म्हणतात. एखादा विद्यार्थी त्याच इयत्तेत एकापेक्षा जास्त वर्षे राहतात त्याला 'स्थगिती' असे म्हणतात.

व्याख्या :- "एकाच इयत्तेमध्ये एकापेक्षा अधिक वर्षे राहावे लागणे म्हणजे स्थगन होय."

* गळतीची (स्थगनाची) कारणे :-

1. ज्या कुटुंबात शैक्षणिक वातावरण नसते अशा कुटुंबातील मुले सुविधा अभावी नापास होऊन त्याच वर्गात राहतात.
2. गरिबी, उदासीनता, कौटुंबिक अडचणींमुळे अनेक मुले गैरहजर राहतात.
3. शाळेतील अध्यापक - अध्ययनाचे कार्य हे परंपरागत पध्दतीने करतात.
4. बहुतांश शाळेमध्ये इमारत, क्रीडांगण, प्रयोगशाळा, वर्गखोल्या, स्वच्छतागृह या भौतिक गोष्टी पुरेशा नसतात.

उपाययोजना :-

(1) पालकांचे प्रबोधन :- पालकांचे शिक्षणविषयक प्रबोधन करावे. शिक्षणामध्ये पालकांनी स्त्री-पुरुष विषमता करू नये.

(2) शैक्षणिक सवलती :- काही विद्यार्थ्यांची शालेय साहित्यासाठी व शैक्षणिक शुल्क भरण्याची ऐपत नसते. अशा मुलांना शासनातर्फे शिष्यवृत्ती, शैक्षणिक सवलती द्याव्यात.

(3) दर्जेदार शिक्षण :- अनेक शाळांमध्ये शिक्षक प्रशिक्षित व अनुभवी नसतात असे अप्रशिक्षित व विनाअनुभवी शिक्षक प्रभावी व दर्जेदार अध्यापन करू शकत नाहीत.

(4) द्विशिक्षकी शाळा :- एक शिक्षकी शाळांमध्ये अनुभवी, प्रशिक्षित व अध्यापन शिक्षकांची नेमणूक करावी आणि एक शिक्षकी शाळांचे रूपांतर द्विशिक्षकी शाळांमध्ये करावे.

* त्यामुळे स्थगनाचे प्रमाण आटोक्यात येईल.

प्र:-4] महाराष्ट्र राज्यातील शैक्षणिक प्रशासनाचा आराखडा लिहा. शिक्षण संचालकांची कामे कोणती?

उत्तर :- 1947 साली ब्रिटिशांकडून भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील पुढारी आणि शिकलेल्या मंडळींनी भारतीय राज्यघटना तयार करण्यासाठी समिती नेमली. राज्यघटनेचा स्वीकार 26 जाने. 1950 रोजी भारताने केला. या घटनेनुसार शिक्षणाची जबाबदारी त्या-त्या राज्यावर सोपविली. या जबाबदारीचा भार पाडण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने मंत्रालयापासून ते विभागीय पातळीपर्यंत एक प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण केली.

राज्यस्तरीय शैक्षणिक प्रशासनाची संरचना :-

- शिक्षण मंत्रालय
- ↓ शिक्षण मंत्री
- ↓ राज्य शिक्षण मंत्री
- ↓ उपशिक्षण मंत्री
- ↓ शिक्षण सचीव
- ↓ शिक्षण सहसचिव | शिक्षण उपसचिव

→
- अध्यक्ष महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्य. शिक्षण मंडळ
- अध्यक्ष पाठ्यपुस्तक निर्मिती व संशोधन मंडळ
- संचालक प्रौढशिक्षण संचालनालय
- शिक्षण संचालक उच्चशिक्षण
- शिक्षण संचालक शालेय शिक्षण
- संचालक महाराष्ट्र राज्य संशोधन व प्रशिक्षण परिषद
- संचालक बालचित्रवाणी
- संचालक तांत्रिक
- संचालक कला
- संचालक क्रिडा

शिक्षण संचालनालय

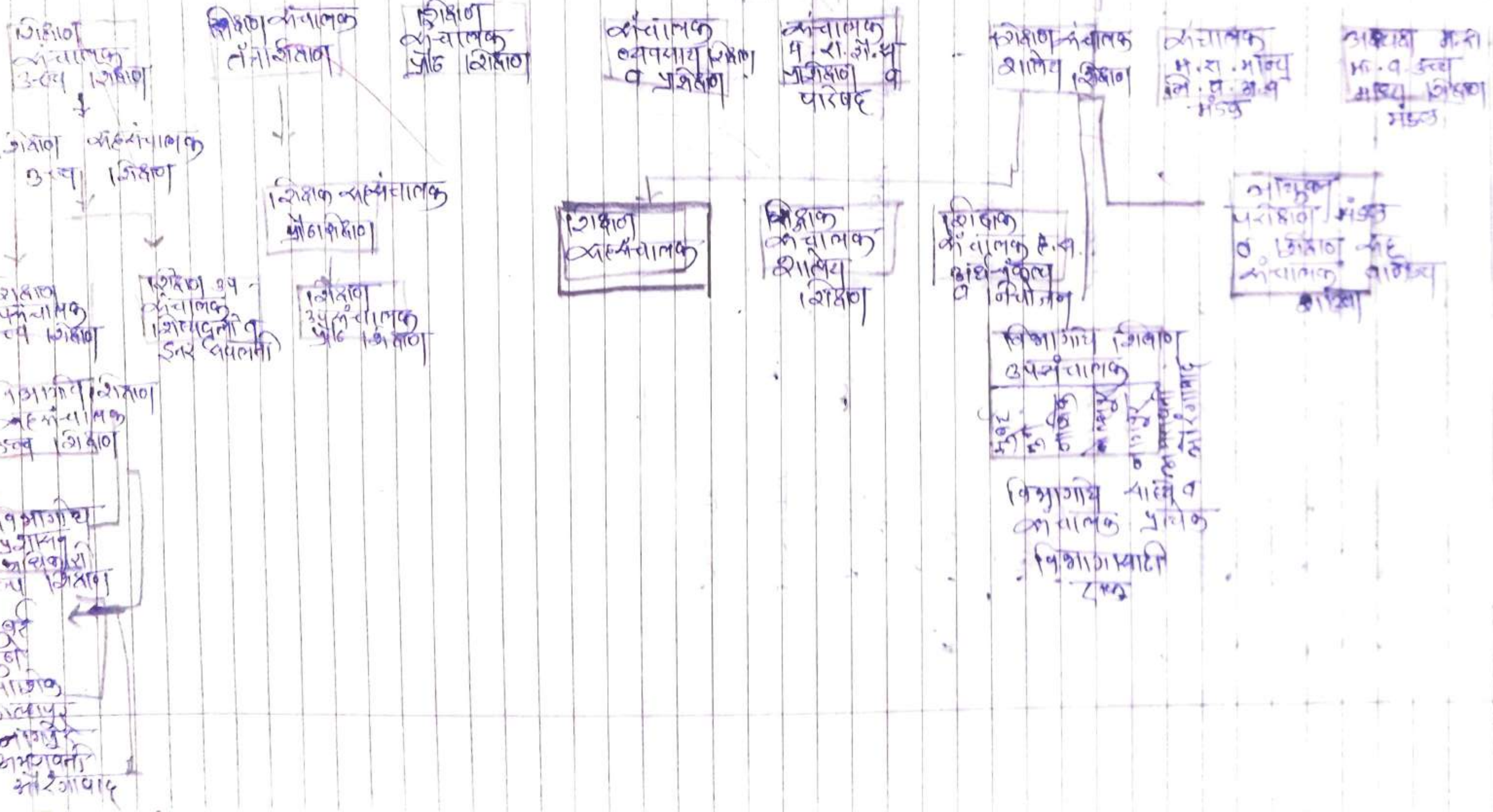
शिक्षण संचालक उच्च शिक्षण
शिक्षण सहसंचालक उच्च शिक्षण
शिक्षण संचालक तंत्रशिक्षण
शिक्षक सहसंचालक प्रौढशिक्षण
शिक्षण संचालक प्रौढ शिक्षण
संचालक व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण
संचालक म. रा. शै. सं. प्रशिक्षण व परिषद
शिक्षण संचालक शालेय शिक्षण
संचालक म. रा. माध्य. उ. मा. शि. मंडळ
अध्यक्ष म. रा. मा. व उच्च माध्य. शिक्षण मंडळ
शिक्षण सहसंचालक
शिक्षक संचालक शालेय शिक्षण
शिक्षक संचालक शै. सं. अर्थसंकल्प व नियोजन
आयुक्त परीक्षा मंडळ व शिक्षण संचालक
विभागीय शिक्षण उपसंचालक
विभागीय सहसंचालक प्रत्येक विभागासाठी एक
शिक्षण उप संचालक शिष्यवृत्ती व इतर सवलती
शिक्षण उप संचालक प्रौढ शिक्षण
विभागीय शिक्षण सहसंचालक उच्च शिक्षण
कोल्हापूर
नागपूर
अमरावती
औरंगाबाद

शिक्षण संचालकांची कार्ये :-

१. शैक्षणिक गुणवत्तेवर विचार करणे.
२. राज्यशासनाला शिक्षणविषयक सल्ला देणे.
३. शासकीय शैक्षणिक संस्थांचा कारभार पाहणे.
४. नवीन शैक्षणिक संस्था स्थापन करून त्यांचा कारभार पाहणे.
५. राज्यातील गरजेनुसार दर्जेदार शिक्षणाचा विकास करणे.
६. अंदाजपत्रकातील तरतुदीनुसार पैशांचा विनियोग करणे.
७. खाजगी शैक्षणिक संस्थांचे निरिक्षण, पर्यवेक्षण व नियंत्रण करणे.
८. शिक्षणविषयक कायदे करण्याबाबत विधिमंडळास मदत करणे.
९. शैक्षणिक धोरण व योजना यांची अंमलबजावणी करणे.
10. अंमलबजावणी केलेल्या सर्व कामाचे मूल्यमापन करणे इ.

अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील शिक्षणाची संरचना तयार केली आहे.

Q.5 = 13

प्र.5] अ] शत्रुसंघी (SWOT) संकल्पना उदाहरण स्पष्ट करा.

उत्तर :- ज्ञानाचा स्फोट झाला आहे. मानवी जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राच्या कार्याचे व्यवस्थापन करणे आवश्यक झाले आहे. कोणत्याही उद्योग व्यवसाय व्यवसायाचे व्यवस्थापन संघटन आणि मनुष्यबळ नियोजनाय अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये चांगल्या गुणांचा समावेश असतो. तसेच काही उणीवा देखील असतात त्या उणीवा दूर करण्यासाठी व्यवस्थापन शास्त्रात SWOT Analysis चा वापर केला गेला. इ.स. 1960 नंतर ही संकल्पना रूढ झाली.

अर्थ :- प्रत्येक व्यक्ती किंवा संस्थेने आपली बलस्थाने ओळखून आपल्यातील उणीवांचा शोध घेऊन त्या कमी करण्याचा प्रयत्न करणे आपल्या शक्ती स्थानांची व्याप्ती वाढविणे. उपलब्ध संधी निवडताना संभाव्य धोक्यांचा विचार करणाऱ्या संधीचा फायदा करून घेणे म्हणजे SWOT Analysis होय.

S = Strength - संस्थेची बलस्थाने समजणे.
W = Weakness - समस्या व उणीवांची जाणीव होणे
O = Opportunity - संधीची जाणीव निर्माण होणे
T = Threats - संभाव्य धोके समजणे.

भेद :- **बलस्थाने (Strength)** : मालक - कामगार यांच्यातील सामंजस्य सहभाग.

Weakness (कमकुवतपणा) : संस्थेच्या कामगारांमध्ये शैक्षणिक शिक्षणाचा, कौशल्याचा अभाव.

संधी (Opportunity) : [illegible]

संभाव्य धोके Threats : [illegible]

(ब) जास्त विद्यार्थीसंख्या असलेल्या वर्गाच्या समस्या कोणत्या ?

उत्तर :- ① शिस्तविषयी समस्या :- वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या जास्त असल्याने शिक्षकांना सर्व विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देणे शक्य होत नाही. त्यामुळे वर्गातील काही विद्यार्थी वारंवार गोंधळ करतात. यामुळे शिस्त प्रस्थापित करणे कठीण जाते.

② बैठक व्यवस्थेत असुविधा :- एकाच वर्गात बाकावर तीन तीन विद्यार्थ्यांची बैठक व्यवस्था करावी लागते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना लिहिणे, वाचणे या अध्ययन क्रिया मोकळेपणाने करण्यात अडचणी निर्माण होतात.

③ शिक्षकांना अध्यापन करताना येणाऱ्या समस्या :- जास्त विद्यार्थी संख्येच्या वर्गात अध्यापन करताना शिक्षकांना विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. वैयक्तिक मार्गदर्शनास पुरेसा वेळ मिळत नाही. शिक्षक अध्यापनाकडे लक्ष केंद्रित करू शकत नाही.

④ विद्यार्थ्यांच्या समस्या :- मोठ्या वर्गसंख्येमुळे शिक्षक-विद्यार्थी आंतरक्रिया प्रभावीपणे साध्य करता येत नाही. जास्त विद्यार्थी संख्येमुळे संगणक, प्रयोग साहित्य, कार्यानुभव साहित्य आणि इतर अध्ययन साहित्य सर्व विद्यार्थ्यांना पुरवणे शक्य होत नाही.

⑤ मार्गदर्शन, समुपदेशन आणि मूल्यमापनातील समस्या :- जास्त विद्यार्थी संख्येमुळे वर्गामध्ये वैयक्तिक मार्गदर्शन व समुपदेशन करता येत नाही. त्यामुळे सर्व विद्यार्थ्यांच्या समस्यांचे निराकरण करणे शक्य होत नाही.

प्र. शाळेत सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन करण्याची गरज व महत्त्व कोणते ?

उत्तर :

(1) **शारीरिक विकास होण्यासाठी :–** विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शक्तीचा विकास अशा उपक्रमामुळे होतो. प्रत्येक प्रकारच्या शारीरिक, भौतिक क्रिया शरीरासाठी आवश्यक असतात. खेळ, क्रिडा, शारीरिक व्यायाम, यांच्या माध्यमातून शरीराचा विकास होतो.

(2) **मानसिक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्व :–** सहशालेय उपक्रमांद्वारे प्रेरणांची अभिव्यक्ती होते. या प्रेरणांना जर योग्य वाट मिळाली नाही तर त्या उपद्रवांचे कारण बनतात. प्रत्येक विद्यार्थी आपल्या अभिरुचीनुसार कार्यक्रम निवडू शकतात.

(3) **नैतिक महत्त्व :–** अशा कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना समूहापुढे आज्ञापालनाची सवय लागते. सत्य, प्रेम, अहिंसा आणि न्यायाची भावना यांद्वारे निर्माण होते.

(4) **साहित्यिक महत्त्व :–** सहशालेय उपक्रमांचे साहित्यिक महत्त्व हे सैद्धांतिक आणि प्रयोगात्मक अशा दोन्ही दृष्टिकोनातून आहे. प्रत्येक विषयाची पूर्तता प्रयोगात्मक कार्याद्वारे करण्याची आवश्यकता असते.

(5) **नागरिकत्व विकासासाठी आवश्यक :–** स्वयंशासन, विविध कार्यक्रमांचे संघटन, विविध महोत्सवांचे आयोजन यांद्वारे नागरिकत्व शिक्षणाचे अनुभव देऊन लोकतंत्रात्मक महत्त्व समजावून सांगितले जाते.

(6) **सांस्कृतिक महत्त्व :–** विविध सहशालेय उपक्रम हे सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहेत. नाटक, दृश्यविधान, लोकनृत्य, लोकसंगीत, कविता, धार्मिक उत्सव इ. चे महत्त्व समजते.

(7) **मनोरंजनपरक महत्त्व :–** सहशालेय कार्यक्रम पार पाडल्याने शाळेतील फुरसतीच्या वेळेचा उपयोग होतो. बौद्धिक व नैतिक स्वास्थ्य, संतोषित मनोरंजनाच्या उपयोग होऊ शकतो.

उत्तर ड) राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषदेची रचना

राष्ट्रीय शिक्षक शिक्ष
परिषद ही १९७३ पासुन केंद्र आणि राज्य
शासनाला शिक्षक शिक्षणाच्या संदर्भात स
सर्व बाबींवरती सल्ला देण्याचे काम करी
हि संस्था म्हणजे N.C.E.R.T च्या शिक्ष
विभागाचे सचिवालय होते..

रचना :-

N.C.T.E. चे अध्यक्ष के
मानव संसाधन विकास मंत्री असतात.
केंद्रिय मानव संसाधन विकास राज्यमंत्र
उपाध्यक्ष असतात. N.C.E.R.T. चे संचा
त्याचे सचिव असतात. प्रत्येक घटक
शिक्षण खात्याचा एक प्रतिनिधी, विद्यापीठ अ
आयोग, तांत्रिक शिक्षण मंडळ, N.C.E.R
केंद्रिय शिक्षण सचिव इ.चा प्रत्येकी एक
[प्रतिनि]धी. राष्ट्रपती निर्देशीत १२ सभासद असे
राष्ट्रीय शिक्षण परिषदेचे सदस्य असत
[य]ा परिषदेच्या : सर्वसाधारण समिती, स्थाय
समिती व विद्या व्यासी समिती या तीन
समित्या आहेत. देशातील सर्वदूर अध्या
शिक्षणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी चार विभा
शिक्षक शिक्षण परिषदांची स्थापना
करण्यात आली आहे. मुख्यालय दिल
येथे आहे. बेंगलोर, भोपाळ, भुवनेश्वर
जयपुर हे चार प्रादेशिक समिती आहे.

Bhima Shaikshanik Nyas,

Subhashanna Kul College of Education

Madhukarnagar Patas,Tal- Daund,Dist Pune,412219

Savitribai Phule Pune University Pune

ID NO -PU/PN/B.Ed/223/2005

President - Adv.Rahul Subhasharao Kul

Website -www.bhimanyas.org **Email**-sakbedpatas@gmail.com **Mob.No** - 9890280232

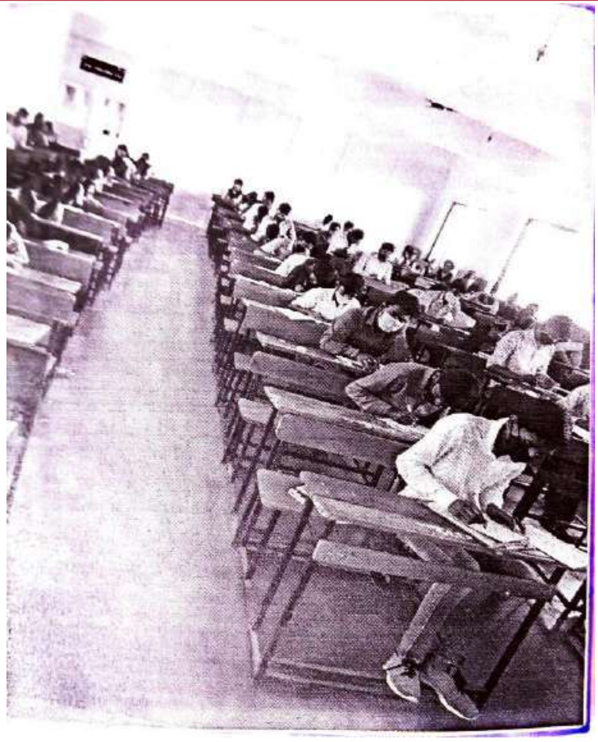

SUBHASHANNA KUL COLLEGE OF EDUCATION MADHUKARNAGAR PATAS TAL DAUND DIST PUNE

PRINCIPAL
SUBHASHANNA KUL COLLEGE OF EDUCATION
MADHUKARNAGAR-PATAS,
TAL DAUND DIST PUNE

Bhima Shaikshanik Nyas's

Subhashanna Kul College of Education

Madhukarnagar - Patas, Tal. Daund, Dist. Pune - 412 219.

Roll No. / Exam No. (in Fig.) 56 Roll No. / Exam No. (in words) Fifty six	9/04/2022 Supervisors Sign.

Day & Date 9/04/2022 Examination 2021-2022

Subject ज्ञान आणि अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रमा पलीकडील भाग Section

Paper No. 202 Medium of Answer मराठी

Main Ans. Book + No. of Suppliment = Total

Question No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Total	Sign.
Obtained Mark	10	10	10	11	16	—					57/80	

Q.1 - 3+3 (Write down from here.) 10

आधुनिक बालक केंद्रित शिक्षणात शिक्षकाची खालील प्रकारानुरूप भूमिका स्पष्ट करा.

अ] कृतीद्वारे अध्ययन :—

गेल्या काही वर्षांत बालक केंद्रित शिक्षण पध्दतीला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळे संपूर्ण शिक्षण पध्दतीचे स्वरूप हे पूर्णपणे बदलल्याचे दिसून येते.

कृती अधारित अध्ययन हे अध्यापनातील अध्यापनशास्त्रीय दृष्टिकोन स्पष्ट करते. यामध्ये विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक कृतीद्वारे अध्ययन-अनुभूती देण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतेचा विस्तार होतो व शिक्षणविषयक दृष्टिकोन बदलतो. अनुभव देणे म्हणजे अध्यापन करणे होय. अनुभव अनेक मार्गांनी देता येतो. त्यापैकी प्रत्यक्ष अनुभवात स्वतः कृती करून प्राप्त केलेला अनुभव सर्वांत महत्वाचा असतो. शिक्षक अध्यापन पध्दतीमध्ये कृती आधारित अध्यापनाचा उपयोग करून विद्यार्थ्यांची विषयाबद्दलची अभिरुची निर्माण करतात.

अर्थ :— "कृतीयुक्त अध्यापनपध्दती ही कृतीशील, प्रगत अध्ययन - अध्यापन पध्दती म्हणून ओळखली जाते. या पध्दतीचा वापर मुख्यत्वे प्राथमिक स्तरावरील वर्गासाठी केला जातो. शिक्षक या अध्यापन-

पद्धतीचा वापर करून प्रभावी अध्यापन करण्यासाठी विविध शैक्षणिक कृती व साधनांच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांमध्ये अध्ययनविषयक आवड निर्माण करतात.

भूमिका :- ① कृतीआधारित अध्ययनामध्ये मुख्यतः विद्यार्थ्यांवर, मुलांवर लक्ष्यकेंद्रित केले जाते.
② विद्यार्थ्यांच्या सर्व अध्ययन कौशल्यांचा विकास केला जातो. विषयानुरूप संकल्पना, समस्या यांचे स्पष्टीकरण करणे सोपे जाते.
③ शिक्षक कृतीआधारित अध्ययनाद्वारे विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देतात.
④ विद्यार्थी केंद्रित अध्यापन पद्धती असल्याने विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा अधिकार समान शैक्षणिक संधी सक्तीचे शिक्षण या क्रियांचा समावेश करतात.

ब] शोधनाद्वारे अध्ययन :- शोधनाआधारित अध्ययन हे एक चौकशी आधारित अध्ययनाची प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे विविध अनुभवांच्या मार्फत विद्यार्थ्यांचे जे पूर्व ज्ञान आहे त्याला चालना दिली जाते आणि नवनवीन माहितीचा त्याला शोध घेण्यास सांगितले जाते. प्रश्नआधारित अनुदेशन पद्धतीच्या सहाय्याने जेरोम ब्रूनर यांनी याचा शोध लावला. या पद्धतीच्या मार्फत बालकांचे जे पूर्वानुभव असतात व जे ज्ञान असते त्याचा उपयोग करून आणि कल्पना शक्ती व सर्जनशीलतेच्या आधारे व विविध माहिती स्रोतांच्या माध्यमातून नवनवीन माहितीचा शोध घेण्यास सांगितले जाते. या माहितीतील तथ्य, सहसंबंध आणि सत्य यांचा हा शोध घेण्यास विद्यार्थ्याला प्रवृत्त केले जाते.

भूमिका :- ① समस्याआधारित अध्ययनाच्या दृष्टीने शिक्षक विचार करतात.
② शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या समूहाला अनुरूप ठरणारी समस्या विद्यार्थ्यांसमोर ठेवतात. आणि अर्थ आकलन व पृथक्करण करतात.
③ शिक्षक ज्ञानाची निर्मिती करून देतात. समस्येचे पृथक्करण करून चर्चा करतात.
④ शिक्षक विद्यार्थी कृतीला वाव मिळवून देतात.

क) **संवादाद्वारे अध्ययन :-**

सर्वसाधारणपणे ज्याला चर्चा अथवा वादविवाद म्हटले जाते त्यापेक्षा संवाद हे माध्यम अत्यंत वेगळे आहे. चर्चेमध्ये एकत्र जमलेले लोक हे एखादया विशिष्ट दृष्टिकोन स्वतः च्या समोर ठेवून तो दृष्टिकोन कसा बरोबर आहे हे इतरांना पटवून देत असतात. एखादे मत, विचार-प्रणाली धार्मिक श्रद्धा, राजकीय प्रणाली किंवा वैद्धिचित्वाशी त्यांचे दृष्टिकोन हे बांधलेले असतात. परिणामी, संवादाच्या माध्यमातून अध्ययन ही संकल्पना पूर्णपणे नवीन असल्याचे दिसते.

भूमिका :-

① शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये एखादया घटकावर चर्चा घडवून आणतात. यामुळे विद्यार्थ्यांना या विषयाच्या संदर्भामुळे यथार्थ ज्ञान मिळते.

② समाजात अनेक घटना घडत असतात. त्या घटना सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, धार्मिक स्वरूपाच्या असतात. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये सामंजस्य व समदृष्टी निर्माण करतात.

③ शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक दृष्टी निर्माण करतात.

④ वादविवाद, गोंधळ, गडबड न होता, शिक्षकाचे संवाद-साधावा लागतो.

34

⑤ नाट्यीकरणातून आकर्षकता, रसीकता सजीव करावी लागते.

⑥ विद्यार्थी मूल्यमापन हे सामन्यपूर्ण व सर्वंकष कसे होईल याची काळजी घ्यावी लागते.

अशा प्रकारे बालक केंद्रित शिक्षण, कृतीद्वारे अध्ययन, शोधनाद्वारे अध्ययन संवादाच्या माध्यमातून अध्ययनात शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट करता येईल.

Q2 3 + 3½ + 3½ = 10

प्र.२) टायलर यांचा अभ्यासक्रम विकसनाचे प्रतिमान खालील मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट करा.
(अ) अभ्यासक्रमाचे नियोजन
(ब) अभ्यासक्रम आराखडा
(क) कार्यवाही.

उत्तर :- राल्फ टायलर हा अमेरिकन शिक्षणतज्ञ होता. त्याने मूल्यांकन आणि मूल्यमापनाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावरती कार्य केले. त्याचे शैक्षणिक संस्थांमध्ये उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या अनुदेशन कार्यक्रमांबद्दल आणि अभ्यासक्रमाच्या अर्थ - निर्वचनाच्या संदर्भात ते विश्लेषणवादी दृष्टिकोन होते हे त्यांनी मांडले.

(अ) अभ्यासक्रमाचे नियोजन :— टायलर यांच्या मते योग्यप्रकारे शिक्षण देण्यासाठी अभ्यासक्रमांचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. अभ्यासक्रमातील पाठ्यांशांद्वारे ही अभ्यासक्रमाचे नियोजन करणे सोपे आहे. अभ्यासक्रमाचे नियोजन करताना उद्दिष्टांचा विचार केला आहे. त्यानुसार पाठ्यांशांची व उपक्रमाची विभागणी होते. नियोजनामुळे उपक्रम कार्यक्रम, स्पर्धा, खेळ इ० सहशालेय कार्यक्रमात भाग घेण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळते. त्याचबरोबरच विद्यार्थ्यांना निसर्गात अध्ययन - प्रसंग व अध्ययन - अनुभव दिले जाता येतात. त्यामुळे शिक्षण प्रणालीचा सर्वांगीण विचार करताना अभ्यासक्रमांचे नियोजन करणे आवश्यक असते.

अभ्यासक्रमाचा आराखडा :— टायलरच्या मते, अभ्यासक्रमाचा आराखडा तयार करताना प्रथम : अभ्यासक्रमाची परिणामकारकता आणि विषयाशी उद्दिष्टांची समन्वय या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. त्याद्वारे मूल्यांकन आराखडा तयार केला जातो. तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये व्यापक दृष्टिकोन निर्माण करण्याच्या हेतूने अभ्यासक्रमाचा योग्य आराखडा तयार करणे आवश्यक असते. अभ्यासक्रमाचा आराखडा मूल्यांकनाद्वारे आखला जातो.

(1) आव्हानात्मक आणि आनंददायी अभ्यासक्रम :-

विद्यार्थी व तरुण वर्गास प्रेरणादायी, आव्हानात्मक आणि मनोबल वाढविणे या हेतूने अभ्यासक्रमाचा आराखडा तयार केला पाहिजे. अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या भविष्यकालीन महत्त्वाकांक्षा आणि अपेक्षा यांना प्रोत्साहन दिले जाते.

(2) अभ्यासक्रमाची रुंदी किंवा विस्तार :-

कारण लहान मुले आणि तरुण वर्ग यांना आपल्या आहारात-अनुभवाकरता विस्तृत आणि व्यापक अशा अभ्यासक्रमाची आवश्यकता असते. कारण अभ्यासक्रमातील घटकांद्वारे विद्यार्थी वर्ग हा समाजात व आयुष्यात आपले जीवन, कौशल्ये, सामाजिक कौशल्ये विकसित करीत असतो. त्यामुळे अभ्यासक्रमाची रुंदी किंवा विस्तार हा व्यापक स्वरूपाचा असावा.

(3) प्रगती :-

अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थी आपल्या अध्ययन दरम्यान साधारण 3 ते 18 वर्षांपर्यंत तो अभ्यासक्रम अभ्यासक्रमाद्वारे अध्ययन करतात. या [illegible] टप्प्यावर त्यांची प्रगती होत असते आणि ही प्रगती त्यांना आयुष्यात उपयोगी ठरते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना [illegible] [illegible] म्हणून अभ्यासक्रमात विस्तारित [illegible] करणे आवश्यक असते

(4) अभ्यासक्रमाची खोली :-

अभ्यासक्रमाचा आराखडा तयार करताना अभ्यासक्रमाची खोली [illegible] [illegible] आवश्यक असते. अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांना [illegible] अध्ययन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कौशल्य आणि आकलन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(5) [illegible] [illegible] [illegible] :-

[illegible]

अभ्यासक्रम कार्यवाही :-

टायलर यांनी जे तर्कशास्त्रीय विश्लेषण केले त्याने काही विचार मांडले, त्यातील कार्यवाही पायऱ्यांचे विश्लेषण गरजेचे ठरते. शैक्षणिक उद्दिष्टांची निर्मिती ही समाजाच्या गरजांनी केलेला अभ्यास, अध्ययनकर्त्यांचा केला गेलेला अभ्यास आणि विषय तज्ज्ञांचे दृष्टिकोन व विचार या तीन स्रोतांच्या मार्फत होते. या संबंधीची माहितीचे पध्दतशीरपणे संकलन केले जाते. शाळेचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आणि अध्ययनाच्या मानसशास्त्राच्या साच्याच्या आधारे शैक्षणिक उद्दिष्टांना अंतिम स्वरूप दिले जाते.

अभ्यासक्रम कार्यवाही

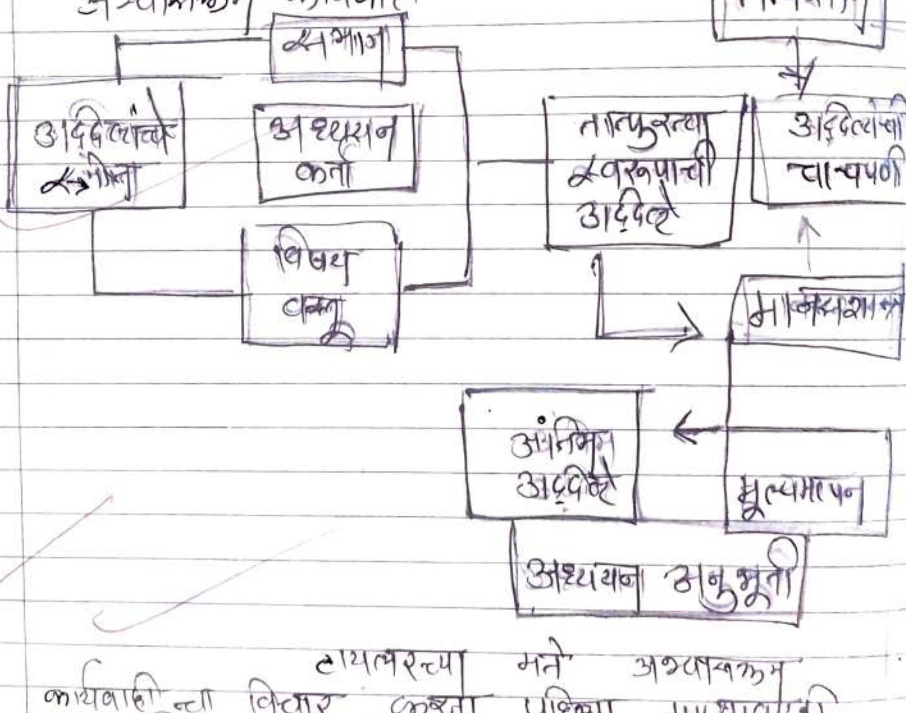

टायलरच्या मते अभ्यासक्रम कार्यवाहीचा विचार करता पहिल्या टप्प्यावरती निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या अंतिम स्वरूप दिले गेले की पुढचा दुसरा टप्पा असतो. तो अध्ययन अनुभूतीच्या द्वारे अध्ययन निष्पत्तीची प्राप्ती होत असते. टायलरने मांडलेली अभ्यासक्रमाची कार्यवाही म्हणजेच मूल्यमापन होय.

अशा प्रकारे टायलर यांचे अभ्यासक्रम विकसनाचे प्रतिमान हे अभ्यासक्रमाचे नियोजन कार्यवाही व आराखडा याद्वारे स्पष्ट करता येईल.

प्र.६ अ) महात्मा गांधी यांचे माध्यमिक शिक्षणविषयक विचार खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करा.
(अ) शिक्षणाची उद्दिष्टे (ब) अध्यापन पद्धती व मुल्यमापन (क) शिक्षक - विद्यार्थी संबंध

उत्तर :- महात्मा गांधीजी (१८६९-१९४८)

मोहनदास करमचंद गांधी यांनाच राष्ट्रपिता म्हणून ओळखले जाते. एक राजकिय नेता, एक तत्त्वज्ञ व विचारवंत म्हणून ते परिचित आहेत. त्यांची विचारप्रणाली गांधीवादी विचारप्रणाली म्हणून ओळखली जाते. त्यांनी राजकिय सामाजिक आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, विषयांवर आपले विचार मांडले आहेत.

म. गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार :- म. गांधी यांच्या मते केवळ साक्षरता म्हणजेच शिक्षण नव्हे. ती शिक्षणाची सुरुवात ही नव्हे. तर शरीर, मन व आत्मा यांचा सर्वांगीण विकास म्हणजेच शिक्षण होय. प्रत्येक व्यक्तीला चारित्र्यसंपन्न व सुसंस्कृत बनविण्याचा शिक्षण हा एकमात्र मार्ग आहे. मानवाची सेवा करण्याचे माध्यम म्हणजेच शिक्षण होय.

शिक्षणाचा अर्थ हा मानवी कल्याणाशी जोडलेला असतो. माणसाचा जीवनाचा उत्कर्ष साधायाचा असेल तर आदर्श व मुल्यांची आवश्यकता असते. त्या मूल्यांची जोपासना ही शिक्षणाद्वारे होते.

महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार :-

'3H'

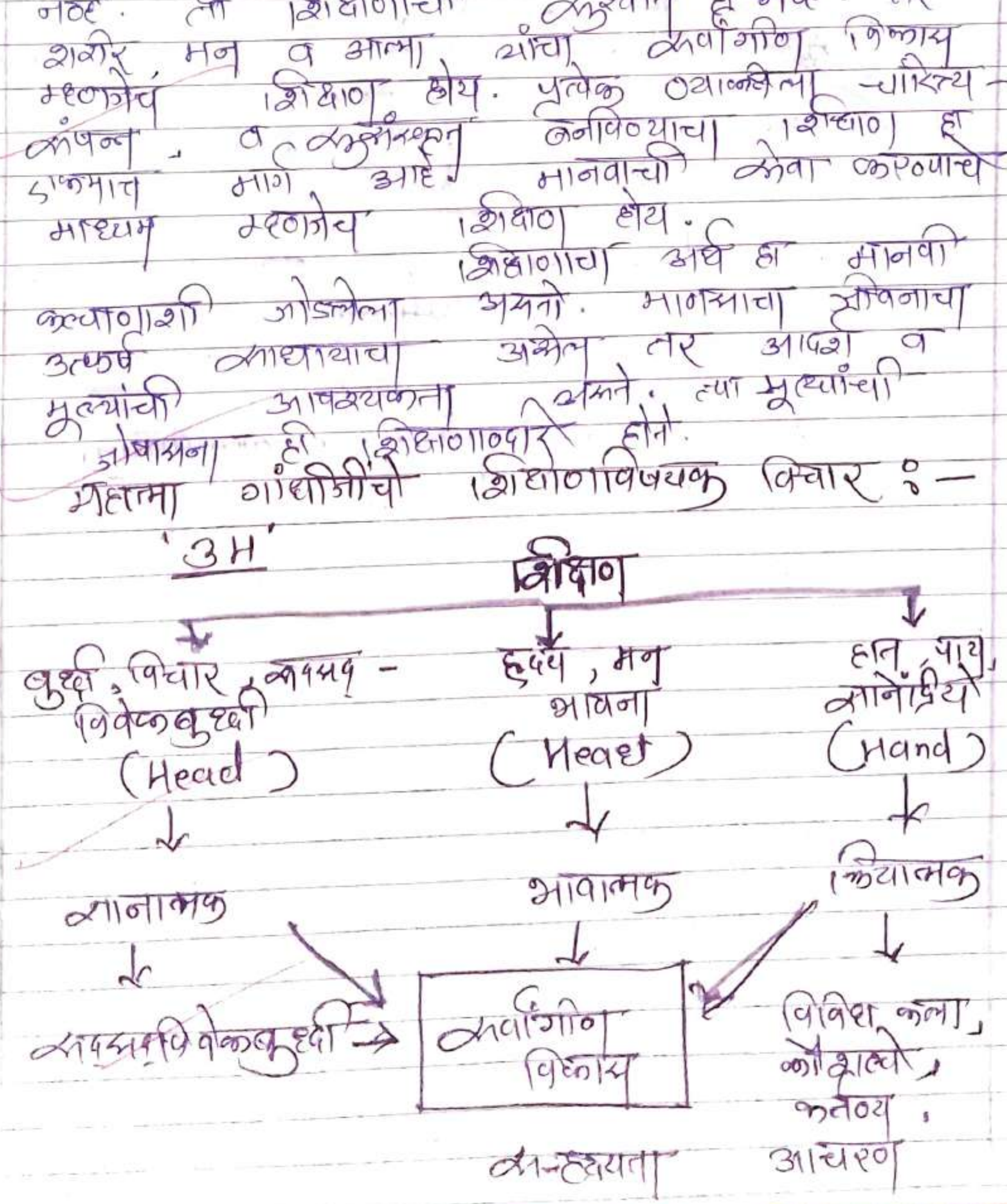

शिक्षणाची उद्दिष्टे :-

(1) शिक्षणातून स्वावलंबी व उद्योगशील विद्यार्थी घडविणे.

(2) शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवाचा सर्वांगीण विकास करणे.

(3) शिक्षणातून मूल्यउद्योगी शिक्षणाचा विकास करणे.

(4) मन, मनगट, मेंदू यांचा विकास होईल असे शिक्षण देणे.

(5) स्वानुभवातून व कृतीद्वारे शिक्षण देणे.

(6) शिक्षणातून राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय मूल्ये यांची जोपासना व जपणूक करणे.

(7) मानवता, सहृदयता, विवेकता यांचा विकास शिक्षणातून करणे.

(8) शिक्षणातून ज्ञानात्मक, भावात्मक, क्रियात्मक बाबींचा मूल्यमापनात्मक अभ्यास करून उद्दिष्टात्मक प्राप्ती साध्य करणे.

महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक अध्यापन पध्दती मूल्ये :—

अध्यापन पध्दती व मूल्यमापन :-

1] कृतीद्वारे शिक्षण :- महात्मा गांधींनी अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत कृतीला महत्त्व दिले आहे. अध्ययनात विद्यार्थ्यांच्या विविध कृतींना वाव असतो. त्यांच्या मते खरे बौद्धिक शिक्षण शरीर अवयवांच्या माध्यमातून चांगल्या प्रकारे होऊ शकते. तसेच प्रत्यक्ष कृती करून शिक्षण दिल्यामुळे विद्यार्थ्यांना ते लवकर समजते. जॉन ड्युईंच्या 'Learning is always by doing' या तत्त्वाचा

प्रभाव येथे जाणवतो.

2] **स्वानुभवातून शिक्षण :-** गांधीजींनी आपल्या शिक्षणविषयक अध्ययन व अध्यापनामध्ये स्वानुभवातून शिक्षण या प्रणालीस महत्त्व दिले आहे. त्यामुळे स्वानुभवातून अधिकाधिक ज्ञान प्राप्त करून घेत असते. शाळेत शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक अनुभव घेण्याची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. निसर्गाच्या अनुभवांमधून शिक्षकही चांगल्या प्रकारे शिकू विद्यार्थ्यांना शिकू शकतो. अनुभव व शिक्षण यांची योग्य सांगड घालून अध्ययन व अध्यापन प्रभावी होऊ शकते. त्यामुळे त्यांनी 'स्वानुभवातून शिक्षण' या पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे.

3] **समवायातून शिक्षण :-** विद्यार्थ्यांना सर्व विषयांचे ज्ञान देणे आवश्यक असते. विविध विषय, जीवन व्यवहार व शिक्षण यांच्या समवायातून विद्यार्थ्यांना शिकवावे असे त्यांचे मत होते. अध्यापन करताना आवश्यकतेनुसार व्याख्यान व चर्चा पद्धतीचाही अवलंब करावा.

4] **मूलगामी शिक्षणपद्धती :-** महात्मा गांधीजी केवळ शिक्षणविषयक विचार मांडले नाहीत तर त्यांना अंमलबजावणीही व्यवस्था केली. त्यांची मूलोगामी शिक्षणपद्धती या दृष्टीने मूल्यांची आहे. मूलोगामी शिक्षण ही एक समवाय शिक्षणपद्धती आहे. तसेच एक व्यवसाय लोकांसमोर ठेवून हे शिक्षण दिले जाते.

* **शिक्षक - विद्यार्थी संबंध :-** आदर्श शिक्षक कसा असावा, याविषयीदेखील महात्मा गांधी यांनी मौलिक विचार मांडले आहेत. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांचा खरा मार्गदर्शक व मित्र असावा. त्यांनी विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षकाने सदैव प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. त्याने आपल्या आचरणामधून विद्यार्थ्यांसमोर आदर्श निर्माण करावा. अशी महात्मा गांधी यांची भूमिका होती.

Q4 = 2½ + 3 + 2 + 3
= 10½ = 11

प्र:-4] भाषा म्हणजे काय? भाषेचे अध्ययनातील महत्त्व लिहा. शालेय भाषा ही घरच्या भाषेपेक्षा वेगळी असेल तर येणाऱ्या समस्या कोणत्या? त्या समस्या दूर करण्यासाठी शिक्षक म्हणून तुम्ही काय प्रयत्न कराल?

उत्तर :-

अर्थ :-
भाषेची सर्वसमावेशक अशी व्याख्या करणे अवघड आहे. "भाषा बोलणारा तो माणूस" अशी माणसाची व्याख्या केली जाते. प्रस्तुत ठिकाणी आपणास मानवाच्या भाषेचा विचार करावयाचा आहे. प्रारंभीच्या काळात मानवाने हावभावांची भाषा, नेत्रपल्लवी किंवा करपल्लवी यांचा आपल्या मनातील विचार व भावना यांच्या अभिव्यक्तीसाठी उपयोग केल्याचे आढळते. पण नंतर मानवी प्रगती-बरोबरच ध्वनियुक्त भाषेचीही निर्मिती झाली. मानवाशी संबंधित अर्थपूर्ण ध्वनियुक्त भाषेचा विचार 'भाषा' या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे.

व्याख्या :-

① ना. गो. कालेलकर :- "मूळ आशयाशी कार्यकारण संबंध नसलेल्या ध्वनी संकेतांनी बनलेली व समाजव्यवहाराला सहाय्यभूत असी भाषा ही एक पद्धत आहे."

② श्री. न. गजेंद्रगडकर :- "यादृच्छिक ध्वनी संकेतांवर आधारलेली व समाजव्यवहाराला सहाय्यभूत ठरणारी अशी पद्धत म्हणजे भाषा."

③ H. A. ग्लेसन :- "भाषा हे मानवी वर्तनाचे अतिशय महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप आहे."

भाषेची नेमकी व्याख्या करणे अशक्य आहे. तरीही भाषेचे स्वरूप स्पष्ट करणाऱ्या काही व्याख्या अभ्यासकांनी मांडल्या आहेत.

भाषेचे महत्व :-

(अ) समाजस्वास्थ्यासाठी महत्वपूर्ण :-

समाज स्वास्थ्यासाठी भाषा महत्वाची भूमिका पार पाडते. सामाजिक संबंध राखणे, वाढविणे, जोडणे या गोष्टी भाषेतून साध्य होत असतात. त्याचबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्ये देखील भाषेतून व्यक्त होतात. हे कार्य सामाजिक स्वास्थ्यासाठी लाभ करते.

(ब) भाषा आणि समाज यांचा एकांतिक अभ्यास :-

भाषा मानवी समाजजीवन सातत्याने पुढे नेण्याचे, सतत विस्तारीत करण्याचे कार्य करीत असते. समाजात होणारे परिवर्तन भाषेतून होते, तर भाषिक परिवर्तन सामाजिक संदर्भातून होते.

(क) भाषेद्वारे इतर विषयांना उपयुक्त माहितीचा पुरवठा :-

भाषेच्या अभ्यासातून मनोविज्ञान मानववंशविज्ञान इतिहास, समाजशास्त्र यांच्या संयुक्त अभ्यास केला जातो. उपयुक्त माहिती मिळत असते.

(ड) भाषा हे संस्कृतीचे प्रतिबिंब :-

भाषेने विविध समाज गटाचा धर्म, अध्यात्म, नीती, शिष्टाचार, कलाव्यवहार, व्रते, विधी - विधाने, सण, उत्सव यांना अभिव्यक्त केले आहे. म्हणजेच समाजाची संस्कृती, परंपरा, श्रद्धा, रूढी, चालीरिती, ज्ञान इ. बाबी भाषेच्या सहाय्याने संवर्धित केल्या जातात.

*** शालेय भाषा ही घरच्या भाषेपेक्षा वेगळी असेल तर येणाऱ्या समस्या :-**

भारतामध्ये भाषिक विविधता आढळून येते. त्यामुळे बहुतांश व्यक्तींना जटील आव्हानांना सामोरे जावे लागते. भाषेच्या विविधतेत कौटुंबिक भाषेमध्ये अधिक प्रमाणात विविधता असते. विद्यार्थ्यांची प्राथमिक भाषा ही कौटुंबिक भाषा असते. त्यानंतर ते शालेय भाषेद्वारे शिक्षण घेतात. यातूनच समाजात द्विभाषावाद आणि बहुभाषावाद निर्माण होतो. या भाषावादांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर परिणाम होतो.

कौटुंबिक भाषा किंवा मातृभाषा बोलण्यासाठी मुलांना काही विशेष प्रयत्न करावे लागत नाहीत. मुले जेव्हा शाळेत प्रवेश करतात तेव्हा त्यांच्या कौटुंबिक भाषेचे शालेय [illegible] आवश्यकतेनुसार परिवर्तन होते.

समस्या दूर करण्यासाठी शिक्षक म्हणून करण्यात येणारे उपाय :—

(1) **बौद्धिक वृद्धी :—** विद्यार्थी संवाद करताना शिक्षकांच्या वापर केला जाऊ शकतो. [illegible] त्यांच्यामध्ये संवादकौशल्य आणि बौद्धिक क्षमता विकसित होते.

(2) **विद्यार्थ्यांसाठी संधी :—** [illegible] - [illegible] मध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या [illegible] विकासाहित [illegible] संधी उपलब्ध करून दिल्या जातील. [illegible] आणि तांत्रिक उपक्रमांतर्गत विद्यार्थ्यांना [illegible] करता येईल.

(3) **कौटुंबिक भाषा इतर [illegible] :—**

[illegible]

(4) [illegible] कौशल्याचा [illegible] :—

[illegible]

Q5 = 4+4+4+4 = 16

प्र-5) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(1) ज्ञानप्राप्तीचे स्रोत स्पष्ट करा.

उत्तर :- ज्ञान म्हणजे एखाद्या गोष्टीबाबत वस्तूबाबत किंवा अवकाशविषयक बाबींसंबंधी निर्माण होणारी जाणकारता अथवा आकलन बोध. हे ज्ञान, आकलन, शोध किंवा अध्ययन यांच्याद्वारे होते.

(1) **अवबोध :-** अवबोध हा ज्ञानेंद्रियांच्या अनुभवाद्वारे होतो. इंद्रियानुभव हाच मानवी ज्ञानाचा एकमेव स्रोत आहे आणि मानवी ज्ञानाचे वस्तुपरत्व प्रामाण्य इंद्रियानुभवावर आधारलेले असते म्हणजे विज्ञानात जे सांगितले आहे, त्याची अनुभवांद्वारे प्रचिती घेऊन ते खरे आहे की खोटे हे ठरविता येते.

(2) **कारणमीमांसा :-** कारणमीमांसा करणे हे ज्ञानाचे स्रोत समजले जाते. अध्ययनाद्वारे महत्त्वपूर्ण प्राथमिक माहितीचा शोध घेऊन त्यावर कारणमीमांसा केली जाते.

(3) **स्व-मुल्यांकन :-** व्यक्तीच्या अंतर्गत स्व-मुल्यांकनाद्वारे ज्ञानात भर पडते व हे स्व-मुल्यांकन अवबोध, सर्वसाधारण बुद्धिग्राह्य ज्ञानाद्वारे केले जाते.

(4) **स्मरण :-** भूतकाळातील अध्ययन अनुभूतींचा साठा ही ज्ञानग्रहणासाठी उपयुक्त ठरतो. स्मरणात ठेवलेल्या ज्ञानाचा उपयोग हा वर्तमानकालीन आणि भूतकालीन ज्ञानाकरिता होत असतो.

(5) **पुरावा किंवा साक्ष :-** पर्याप्त ज्ञान आणि संप्रेषणाच्या सहाय्याने पुरावा किंवा साक्षीविषयी मत मांडले जाते. म्हणजेच पर्याप्त ज्ञान व संप्रेषण हे एकमेकांवर अवलंबून असतात. साक्ष त्याद्वारे पुरावानिश्चित करून ज्ञानग्रहण केले जाते.

4

उत्तर 2) अभ्यासक्रम विकसनाची तत्वे :—

विविध शिक्षणतज्ञांनी अभ्यासक्रमाविषयक [illegible] तत्वे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या विविध तत्वांद्वारे अभ्यासक्रम विषयक विविध [illegible] तत्वज्ञान [illegible] आले

(1) उपयुक्ततेचे तत्व :—

शिक्षणतज्ञ T.P. नन यांनी अभ्यासक्रमाच्या उपयुक्ततेच्या तत्वाला महत्वाचे स्थान दिले आहे. ते म्हणतात इत्यादी व्यक्ती [illegible] उदाहरणार्थ आपल्या मुलाला शाळेत पाठवतात त्यावेळेस केवळ वेळ घालवण्याचे एकमेव साधन म्हणून ते त्याच्याकडे पाहत नाही तर त्यातून आपल्या बालकाला नंतरच्या आयुष्यात काही गोष्टी उपयुक्त ठरतील.

(2) कार्य आणि भूमिकांचे संश्लेषण :—

कार्य आणि भूमिका या संपूर्ण शैक्षणिक प्रक्रियेचा एक महत्वाचा भाग आहे. काही विद्यार्थी जे आहेत ते त्यांचे अध्ययन कृतींच्या माध्यमातून करत असतात, तर काही विद्यार्थी विशिष्ट कार्य किंवा भूमिकांच्या मार्फत अध्ययन करत असतात.

(3) व्यक्तिभेदाचे तत्व :—

आधुनिक शैक्षणिक मानसशास्त्राने व्यक्तिभेदाचे तत्व सर्वांसमोर आणले आहे. प्रत्येक व्यक्ती ही दुसऱ्या व्यक्तीपेक्षा भिन्न असते.

(4) सातत्यपूर्ण विकास :—

कोणत्याही स्तरावरील अभ्यासक्रमाची रचना करीत असताना तो अभ्यासक्रम हा गतिशील असला पाहिजे. कोणताच अभ्यासक्रम हा सर्व प्रकारच्या काळाच्या स्थितीच्या दृष्टिकोनातून कायम स्वरूपाचा नसतो.

(5) लोकशाही मूल्यांची रुजवणूक :—

कोणत्याही लोकशाही प्रधान समाजात जेव्हा अभ्यासक्रमाची रचना करावयाची असते तेव्हा त्या लोकशाहीला पूरक ठरणाऱ्या गुणवत्तांचा समावेश देखील अभ्यासक्रमात होणे गरजेचे असते.

उत्तर
3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक शिक्षण विषयक विचार.

भारतीय शिक्षण क्षेत्राचा विकास आणि त्याचा हे काही एका दिवसात झालेले नाही तर ती अनेक वर्षांच्या प्रयत्नांची परिणती आहे. विविध विचारवंतांनी आणि समाजसुधारकांनी शिक्षणाच्या अनुषंगाने विचार केला. निरक्षरतेमुळे निर्माण होणाऱ्या परिणामांची जाणीव डॉ. आंबेडकरांना होती. त्यामुळे त्यांनी शिक्षण प्रसारावर भर दिला. खालील मुद्यांद्वारे स्पष्ट करता येईल.

(1) शैक्षणिक मागासलेपणा :-

तत्कालीन समाजातील शैक्षणिक मागासलेपणावर प्रकाश टाकताना त्याला सामाजिक विषमतेचा परिणाम मानतात. कारण ब्राह्मण व उच्च वर्गातील लोकांनी शिक्षणावर मक्तेदारी प्रस्थापित करून इतरांना शिक्षणापासून दूर ठेवले. शिवाय बहुजन समाज आपल्या आर्थिक मागासलेपणामुळे शिक्षण घेऊ शकत नव्हता.

(2) शिक्षण पद्धतीत सुधारणा :-

शिक्षणाचा सार्वजनिक प्रसार घडून यावा व तळागाळातील लोकांना त्याचा फायदा मिळावा यासाठी डॉ. आंबेडकरांना शिक्षण पद्धतीत काही सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक वाटते. पारंपारिक शिक्षणपद्धती त्यांना मान्य नव्हती.

(3) अस्पृश्य शिक्षणासंबंधीचे विचार :-

अस्पृश्यांच्या शिक्षणाबाबत विचार मांडताना डॉ. आंबेडकरांनी त्यांच्यासाठी विशेष शैक्षणिक सवलती व तरतुदींचा पुरस्कार केला. जेणेकरून शिक्षणापासून वंचित असणारा वर्ग शिक्षणाकडे आकर्षित होईल.

(4) सहशिक्षणाचा पुरस्कार :-

डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या विचारांद्वारे सहशिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे. स्त्री व पुरुषांना एकत्रितपणे शिक्षण द्यावे, आगरकरांच्या या विचाराशी ते सहमत होते.

अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक शिक्षण विषयक विचार मांडतात.

[illegible]

1) [illegible] भारतीय [illegible] [illegible] [illegible] किंवा [illegible] [illegible] [illegible] अनुसार [illegible] [illegible] [illegible] करतो.

2) [illegible] आणि धार्मिक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विकास करणे.

3) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

4) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

5) प्रत्येक [illegible] [illegible] भाषा [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] संवाद [illegible].

6) प्रत्येक [illegible] [illegible] कौशल्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि संवाद [illegible]

7) धार्मिक [illegible] [illegible] [illegible] प्रक्रिया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

8) [illegible] [illegible] [illegible] प्रत्येक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

9) [illegible] [illegible] अधिकार आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करणे.

10) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करणे.